

TOLNAI GÁBOR

RADNÓTI MIKLÓS

(1909—1944)

1946 augusztusának elején a Győr megyei Abdán feltártak egy tömegsírt, meggyilkolt munkaszolgálatosok temetőhelyét. Az egykorú hivatalos közlés szerint: — az egyik holttest széfoszló ruhájából előkerült személyi lap alapján megállapították, hogy Radnóti Miklóst, „a kiváló költőt itt földelték el fasiszta gyilkosok”. —

Szemtanúk szavai és más dokumentumok alapján fény derült az előzményekre is. 1944 őszén, a bori rézbányák mellett a légerek szöges drótkerítései kitárultak. Rövid időre úgy tetszhetett ekkor, hogy megnyílik az út hazafelé. A Délvidékről még levelet juttatott haza a költő feleségének. Ezután Cservenkán, Baján és Halason át vezetett az útjuk. E városok kapcsán vérfürdőről beszéltek a szemtanúk. A költő túljutott a három város véres határkövén. Győr mellett még látták, nyugat felé hajszolt csapatuk végén, fáradtan, betegen, társaitól el-elmaradozva. Fény derült utolsó napjaira is. November elején; Győr felé már bakancs nélkül, mezítláb róttá az utat, üszkös lábakkal, csaknem eszméletlenül. Szánakozó parasztok kenyeret adtak, etetni próbálták őket. Radnóti — mint mondják — már rágni sem tudott elcsigázott erőtlenségében. Nem sokkal ezután, karszalagos gyilkosok szekérre raktak huszonegynéhány élőhalottat, köztük őt is. — November 7. és 10. között — Abda mellett, egy gát tövében — megásatták velük a sírt, amelybe a tarkónlövés után csontsoványan behullottak.

Minden másról maga a költő hagyott tudósítást, észvesztítő képet az utókorra. A sírból ugyanis nemcsak személyi lapja került elő, hanem versek is; egyrészt olyanok, amelyeket korábban hazajuttatott elmenekült társaival, másrészt, amelyeket egyedül a kiásott sír őrzött meg számunkra. A versek alatt dátumok, az utolsón: *október 31.-e*. A borzalmak útján olyan ez a vers, mint valami csodálatos tisztaságú sírfelirat; egy meggyilkolt társa halálára. Sírfelirat tarkónlőtt társa meggyilkoltatásakor. Nem sokkal később azonos módon pusztul el ő is:

Mellézuhanam, átfordult a teste
s feszes volt már, mint húr, ha pattan.
Tarkólvés. — Így végzed hát te is, —
súgtam magamnak, — csak feküdj nyugodtan.
Halált virágzik most a türelem. —
Der springt noch auf, — hanzott fölöttem.
Sárral kevert vér száradt fülelem.

Ilyen józan nyugalommal állni szembe a halállal — ami a versalkotás plasztikus nyugal-
mából felénk árad — csak Balassi Bálint volt képes, amikor Esztergom vára alatt kis csapatával
belerohant az ellenséges túlerőbe, s lábainak amputálása után megírta „haláltkérő” versét.
Vagy Petőfi Sándor Segesvárnál, — egyetlen rémlátó — versének, a „Szörnyű idő”-nek megírása
után. Vagy Garcia Lorca, amikor két munkással és két toreádorral egy sorban az „ő Granadá-
jában” meggyilkolták. És József Attila, midőn odavetette magát a szárszói tehervonat kerekei
alá.

*

Tizenhat évvel ezelőtt ott álltunk felesége és hárman, barátai a győri temetőben, ahová behozták az abdai tömegsír húsz- és egynéhány áldozatának maradványait. Kicsiny koporsók sorakoztak egymás mellett, köztük az övé. Önmarcangoló fájdalomban kinyitattuk leszögezett koporsóját. Könnyek nélkül, megmerevedve néztünk magunk elé. A koporsóban hiába kerestük drága barátunkat, Radnóti Miklóst. Összekevert csontdarabjai, közöttük szétlőtt koponyája, a sírban is épen maradt viharkabátja és bakancsa hevert a deszkaládában. Itt a nyitott koporsó előtt döbbsentem rá először, hogy az egykori barát most kezdi el második életét. Megbizonyosodott halálával másfél évtized meghalt az én életemből is, barátságunk tizenöt esztendeje. És ő pedig: felemelkedett a klasszikusok közé.

Amikor halálára rávetült a megmásíthatatlan valóság szörnyű fénye, cikket készítettem írni róla. Összekuszált, feldúlt emlékeimből azonban akkor, csak személyes szavak tellettek, egy lírai levélre, hozzá, a halotthoz címezve. De így is felrémlt bennem költészetének egész útja, főként a 30-as évek közepével kezdődő szakasza, midőn először és azután mind erősebben kísértett verseiben a pusztulás és a halál réme. — *Halál, halál, halál*; — szinte csak a jelzők változtak a végzetes szó előtt. Halálra készült, félelem nélkül; romokat látott és pusztulást, „rögeszmésen”, „futóbolondként”; már akkor, amikor mi még reménykedtünk. De ő tudta, hogy rögeszméi nem rögeszmék; a költő fantáziája valószerűbben lát a vigyázó szemeknél és számtani művelete pontosabb minden következtetésnél:

Ó, bárha azt hihetném, futóbolond vagyok,
rögeszmém között ím lobogva futkosok,
de háború van, látod, s utána rom, mocsok
marad csak és oly mindegy: átélem? meghalok?

Mind jobban a beletörődés hatotta át idegeit, ellenállása felmondta a szolgálatot, lassan a „mindegy” lett úrrá gondolkozásán. Kínzó reménytelenséggel járt közöttünk, az ügy győzelmében egy pillanatra sem kételkedett, azonban a maga életét illetően nem látott kiutat, nem talált szalmaszálát, amiben meg tudott volna kapaszkodni. Mi, a barátai meg akartunk maradni. Az embertelenség hullámverései közepette is bizakodtunk. És milyen gyötrelmes volt, midőn keserű kézlegyintéssel, minden reménykedést elnémító mondattal kettétörte összes érveinket.

— Nincs fantáziátok! — mondotta nemegyszer. Megdöbbsentő volt ezt tőle hallani, attól a költőtől, akinek a képzelet legfőbb művészi erősségei közé tartozott.

Egyik 1944-beli találkozásunkkor Petőfi utolsó versét tette elém:

Egy szálig elveszünk-e mi?
Vagy fog maradni valaki,
Lefrni e
Vad fekete
Időket a világnak?
S ha lesz ember, ki megmarad,
El tudja-e gyászolgokat
Beszélni, mint valának?

A Petőfi-strófához ezt fűzte hozzá: — Én biztosan nem maradok meg... — Így mondotta prózai szavakkal, ahogy évek óta mondták már versei.

Szinte bénán, elakadó lélegzettel gondolok vissza az egykori jelenetre, a Petőfi-strófát idéző jelenetre. Verejtékezve bámulok magam elé, mardos a fájdalom, hogy élni-akarásomból nem tudtam átplántálni valamennyit öbelé. Az idegtépő jeleneteknek micsoda sora vonulhatott el képzeletében, mennyi gyötrelmet élhetett át, míg a megadásnak a „mindegy”-nek letargikus állapotába torkolt gondolkozása?

Ezek és ehhez hasonló gondolatok foglalkoztattak halálának bizonyossá válása idején. Írni akartam róla, — mondtam — már akkor, higgadtan, végigelemmezve életművét a *Pogány köszöntőtől* a bori himnuszokig. (Sem akkor, sem most nem találok más kifejezést e csodálatos versekre.) De 1946-ban az elvesztése fölötti fájdalom még égetve feszítette idegeimet, s éppen a jó barát nem volt képes kritikusai mércét venni a kezébe: „Majd máskor, majd később, Miklós — írtam annak idején hozzá címzett, nagyon is nyugtalan lírai írásomban —, midőn már tárgyilagos csodálattal nézhetek feléd, akár Berzsenyire, vagy Vörösmarty Mihályra.”

*

Halála óta eltelt közel két évtized leforgása alatt lényegében helyesen rajzolódott ki életművének képe s a költő helye két világháború közti irodalmunk történetében. Cikkek és tanulmányok sora jelent meg róla kortársaitól, barátaitól, és a fiatalabb író, irodalomtörténész nemzedék tagjaitól. (Hont Ferenc, Koczkás Sándor, Ortutay Gyula, Péter László, Somlyó György, Sötér István, Trencsényi Waldapfel Imre, Vértes György és mások tollából.) Magam, halálának tizedik évfordulóján, 1954-ben írtam róla először elemző módon. Az irodalomtörténet József Attila mellett jelölte ki a helyét, s fokozatosan a közvéleményben is mind tudatosabbá válik, hogy azok sorába tartozik Radnóti Miklós, akiknek alkotása főlzabados utáni műveltségünk legszebb tradícióit, a folytatandó hagyományt jelenti. Művének hiteles történelmi elhelyezését elősegítették az utolsó négy-öt esztendőnek azok a kutatásai, amelyek felvázolták felszabadosulás előtti szocialista irodalmunk útját és összefüggéseit. (Az említettekén kívül elsősorban Illés László, Pándi Pál és Szabolcsi Miklós tanulmányaira gondolok.)

Másfél évtizedes pályája során, amit Radnóti Miklós létrehozott; ma már világos a kép — buktatókba ütköző ellentmondásaival is —, kiemelkedő része annak a haladó, antifasiszta, az illegális kommunista párt vonalában járó kulturális fejlődésnek, amelynek a Horthy-fasizmus idején a legnagyobb képviselői idehaza József Attila, mellette a festő Derkovits Gyula, a fiatalabbak közül Radnóti s szomszédságában festőbarátja, Dési Huber István és velük, négyőjüknek — és a haladó, a szocialista kultúra egész ügyének harcos szószólója, kritikusa, a magyar publicisztikának immáron klasszikus képviselője, Bálint György. Ők idehaza, s odakint — az ő munkájukat is erősítve —, akik emigrációban éltek, Moszkvában, Párizsban, valamint a világnak más, a Horthy Magyarországnél szabadabb tájain; együtt alkotják a felszabadosulás felé haladó kulturális menetet. Ők egyengették számunkra leghathatósabbban az utat; őket tekintjük elődeinknek; úgy nézünk feléjük, ahogy 1848—49 harcosai nézhettek a jakobinus mozgalom mártírjaira, börtönviselt hőseire.

Ma már nagy nemzeti költőink, íróink, művészeink sorában emlegetjük őket. Azonban míg idáig eljutottunk, életművüknek, életművének meg kellett vívnia a maguk, a maga harcát. Mert a mű alkotója halála után is, tovább vívja csatáját; vitázik jobbra és balra a különböző nézeteket valló, a fejlődés valóságos irányát és az irányon belüli írói, költői, művészi eredményeket elismerni nem akaró, vagy elismerésére képtelen kritikával, publicisztikával, közvéleménnyel. Radnóti életműve is vívta a maga harcát a költő halála után, míg elnyerhette azt a helyet, ami alkotását történelmi valóságnak megfelelően megilleti.

Tajtékos ég című gyűjteménye — ami a háború alatt, idehaza írt verseit tartalmazta, s egy sort azok közül, amelyeket Borból hazajuttatott — még a haláláról való megbizonyosodás előtt 1946-ban látott napvilágot. A kritika egy-két kivételtől eltekintve, nagy elismeréssel fogadta a kötetet. Nem sokkal ezután pedig, amikor meggyilkoltatására világosság derült, a lezárt életműnek kijáró tisztelet kezdte övezni költészetét. Azonban ez a megbecsülés legtöbb esetben még nem járt együtt művének helyes értelmezésével, főként nem történelmi helye valóságnak megfelelő kijelölésével. Nagy költőt láttak már Radnótiban, de szűkkörű szemlélettel nem győzték hangsúlyozni „kispolgári korlátait”. Akik teljesebb kép megrajzolására törekedtek, első időben azok sem jutottak túl azon a nézeten, hogy költészetében *csak* „az antifasizmus

kiteljesedését" lássák. Művének értelmezése során azok jártak helyes úton, akik líráját a szocializmus irányában járó felszabadulás előtti kultúra összefüggéseiben elemezték, elsősnek Koczka Sándor. És nem azok, akik az azonos célért harcoló törekvésen belül mindig létező eltérések túlzott hangsúlyozásával akarva nem akarva nem a szocialista, hanem a polgári antifasiszta örökség hagyatékába óhajtották elhelyezni költészetét.

Szó volt már róla, hogy művének hiteles történelmi értelmezését elősegítették az utolsó négy-öt esztendőnek azok a kutatásai, amelyek felvázolták a felszabadulás előtti szocialista irodalmunk útját és összefüggéseit. Az említett irodalomtörténészek és kritikusok névsorát ki kell egészítenünk Révai Józsefével. Révai életének utolsó éveiben — már csak néhány tanulmányt adhatott ki készülő művéből — József Attila monográfiát tervezett. A monográfia alapkoncepcióját nemegyszer hallottam, hallottuk tőle. Világos elképzelése — néhány helyen szorul csak kiigazításra — termékenyítőleg hatott mindnyájunk kutató munkájára. Révai elemzésére jól emlékszem, mivel jegyzeteket is készítettem annak idején róla. (Különbösen a koncepciót — ha nem is ilyen részletesen — felvázolta már egy korábbi írásában.)

Így fogalmazta mondanivalóját: — Évtizedeken keresztül nem éltem itthon. Közvetlen tapasztalataim, megfigyeléseim nincsenek a Horthy-kor irodalmi, művészeti életéről. Valahogy úgy vagyok, mint a csillagász — mondta —, aki felfedez egy csillagképet és a felfedezett csillagképhez matematikai úton próbálja fölrajzolni a csillagrendszert. — A felfedezett csillagképen József Attilát értette; az ő költészetének környezetétől vázolta fel a két világháború közti hazai szocialista irodalom és műveltség csillagrendszerét. Beszélt arról Révai, hogy az analízis csak akkor lehet helyes, hogyha a Horthy-kor egész irodalmának pontos marxista elemzését nyújtjuk. Szerinte a helyes analízishez fel kell vetni a kérdést: — Mik voltak a Horthy idő legfőbb problémái? — Két problémát említett: Az egyik a *szociális kérdés*, a másik a *fasizmus*, *illetőleg az antifasizmus* problémája. — Ha a szociális kérdés, valamint a fasizmus, illetőleg az antifasizmus a Horthy-idő két főproblémája — magyarázta —, ezeknek a kérdéseknek kell eligazítóinknak lenni az 1920-tól 1945-ig eltelt időszak magyar irodalmának, művészetének rendszerezése, osztályozása és értékelése szempontjából is.

— Kik azok az írók és művészek — kérdezte tovább —, akik a Horthy-idő mind a két főproblémájára egyöntetűen pozitív választ adtak? — Nem kétséges — mondta —, a kommunisták; az illegális párt tagjai, illetőleg azok, akik párttagság nélkül is az illegális párt irányvonalai szerint dolgoztak pályájuk során, vagy pályájuk bizonyos szakaszaiban. — Ezek az írók, költők és művészek alkotják a Horthy-kor irodalmának fővonalát. Név szerint mint a legkiemelkedőbbeket, a következőket sorolta fel; — azokat, akiket korábban már említettünk, — József Attila és Derkovits Gyula; Radnóti Miklós és Dési Huber István; valamint Bálint György. — A József Attilával kezdődő és Bálint Györggyel végződő névsort — hangoztatta Révai — ki kell egészíteni a kisebbekkel, akik művészi színvonal dolgában távol vannak tőlük, de ugyanazon az úton jártak, ugyanazon célért dolgoztak.

A kor második vonalába helyezte Révai a maga rendszerező elve alapján a *népi írókat*, akik a két fő kérdés közül az egyikre, a szociális problémára pozitíven válaszoltak, viszont a másikkra többnyire közömbösen reagáltak, s közülük többen majd a fasizmus uszályába szegődtek. A népi írókkal kapcsolatban arra is figyelmeztetett Révai, hogy egy részük, pályájuk bizonyos szakaszában együtt haladt a kommunistákkal, amit a rendszerezésnek árnyalt elemzéssel figyelembe kell vennie.

A két világháború közti irodalom harmadik vonalába tartoznak a koncepció szerint a *polgári humanista írók*, élükön Babits Mihállyal. A polgári humanista írók — mintegy a népi írók ellenpólusaként — a fasizmus tekintetében pozitív magatartást tanúsítottak, viszont liberális konzervatív szemléletük folytán a szociális kérdés mintha nem is létezett volna számukra.

Általános természetű fejtegetések után, következzenek most már Radnóti költészetének konkrét elemzése.

1930 szeptemberében másodéves hallgató lettem a szegedi egyetem bölcsészeti karán. Ő mástól évvel idősebb volt, az egyetemre azonban késve került; ugyanekkor az első évre iratkozott be.

1930 szeptemberének végén szorítottunk először kezét. A déli nap furcsán tükrözött a bölcsészeti kar nagy lépcsőházának színes üvegtábláin át. A harmadik emeletről haladtam lefelé. Ő a második és a harmadik emelet fordulójánál állt, évfolyamtársával, Baróti Dezsővel, akit néhány hete már ismertem. Baróti ismertetett meg bennünket egymással. Radnóti úgy állt vékony izmos alakjával a színes ablaküvegen átszűrődő napfényben, mint valami szikár görög szobor. Sápadt volt és sovány. Ugyanakkor rendkívül szívós és izmos, szívósság dolgában felülmúlta erős testalkatú barátait.

Tüstént beszédbe elegyedtünk. Mindössze néhány perc telhetett el első kézfogásunk után, amikor kicsiny aktatáskájából elővett egy példányt verskötetéből, a közel fél évvel azelőtt megjelent *Pogány köszöntő*-ből és dedikációt írt bele. A dedikáció ekként hangzott: „Tolnai Gábornak öreg barátsággal”. Pár percnyi ismeretség után, így: „öreg barátsággal”. Évekkel később élcélődéseink gyakori tárgya lett ez a dedikáció. Ma megilletődötten gondolok vissza az első találkozásra, hiszen a szó igazi értelme szerinti barátság támadt közöttünk.

Együtt távoztunk hármasan a bölcsészeti kar Szukováthy-téri épületéből. — Azóta Ady Endré-ről nevezik a teret. — A kapubejárattól jobb felé kanyarodtunk. — Pár lépésre a kaputól ma emléktábla idézi az egykor itt tanult költő éveit. — Úgy mentünk egymás mellett és úgy beszélgettünk, mintha nem is pár perccel azelőtt, hanem évek óta ismertük volna egymást. Elkísértük Radnótit a Széchenyi térre, ahol egy ormótlan bérkaszárnya ablaktalan udvari szobájában lakott. Itt élt a második félévben is, innen vitte el a rendőrség 1931 áprilisában második verskötetének, az *Újmódi pásztorok éneké*-nek az ügyészség utasítására elkobzott példányait.

Ütközben vita támadt hármunk között. — Hogy miről: ki tudja azt? — Radnóti szerény volt, csaknem félszeg, de polémiák során tüzes hévvel beszélt, magyarázott, vitázott. Ilyen vitákból emlékszem leginkább egész lényén uralkodó szemekre, feltűnően világító pupillájára.

A száj hazudhat, de a szemek nem hazudhatnak soha! — mondotta egyszer, már a 40-es évek elején néki egy barátja. — Én szájjal sem hazudtam soha, — válaszolta barátja szavaira. — Radnóti halála pillanatáig az igazságot vallotta. Emberi és költői szava — milyen neveléses kettéválasztás — mindig az „igazra” volt tanú; annyi engedelmnyre hajlandó kortársa között. Minden szavával, minden gesztusával az igaz ügyért harcolt, nevelt, tanított, oktatott. A legjobb magyar pedagógusok egyike lehetett volna. Tanári kinevezést a Horthy rendszertől nem kapott, meg sem kísérelte a kérvényezést, tudta jól, hogy minden kérvényezés meddő kísérlet lett volna. De tanított, nevelt úgy, ahogy a körülmények engedték. Elsősorban személyes példaadásával, következetes magatartásával. Tanult tőle mindenki, aki megfordult körülötte. Sokat foglalkozott fiatal előadókkal, magyarázta nekik az előadandó vers helyes értelmét. Egy időben rendszeresen írt bírálatokat fiatal költők versköteteiről. Nem elégedett meg a nyomtatásban kiadott bírálattal, a költőkkel kapcsolatot teremtett, tanácsokat adott nekik, eszményi szerkesztőként irányította fejlődésüket.

A szegedi egyetem hallgatói között mások is *irtak* verseket. Voltak, akiknek kötetük is megjelent. Radnóti azonban rövid idő alatt olyan tekintélyt vívott ki magának, hogy az egyetemi „költők” közül többen elhallgattak, mások pedig az ő ígéretes, eredeti tehetségét, szuggesztív egyéniségét megismerve, tudomásul vették, hogy igazi tehetség van közöttük, s megbecsüléssel vették körül. Hogyne vették volna megbecsüléssel körül, hiszen ha a *Pogány köszöntő* versei még a kezdeti kísérletezés útját járják is, néhány kritikusa világosan felismerte már ekkor az új tehetség jelentkezését. A költő első verskötetének nem jelentéktelen kritikai visszhangja volt a fővárosi lapokban; a Nyugatban Bálint György írt róla, akivel később

eszmei azonosságon nyugvó belső barátságot köt a költő, de ekkor még személyesen sem ismerték egymást. Mégis — nem véletlenül éppen Bálint — nemcsak az „igen tehetséges, fiatal lírikus”-t üdvözli benne, hanem első verseiben felfedezi a helyes irányba haladó, „mai”, „korszerű” — költőt. („Csupa líra ez és mégis mennyire mai. Lehetünk tehát korszerűek és poetikusak egyszerre.”)

Milyen eszmei szinten állt az ember és milyen fejlettségi fokon az induló költő, midőn 1930 őszén a szegedi egyetemre beiratkozott? Emberileg és a költői kifejezés dolgában még egyaránt forrong, formálódik, alakul. Alakuló, forrongó, formálódó egyéniség, de ez az alakulás, ez a forrongás, eszmeileg alapjában már rátalált arra az útra, amelyen haladnia kell.

Az a fiatal ember, aki gyámja szándéka ellenére írói pályára készül és gyámja akarata szerint az 1927—28-as évet a csehszlovákiai Reichenbergben (mai neve Liberec) tölti textiliskolában; éppen Reichenbergben részesül azokban az indításokban, amelyek választott ideálját, költészetét helyes útra terelik. Csehszlovákia előtt ifjúsági folyóiratokban jelentek már meg versei. Kísérletek ezek; a dekadens módon értelmezett Ady, Verlaine és Baudelaire modorában. Sem ezeket a verseket, sem azokat, amelyeket majd Reichenbergben ír, helyes színvonal érzékkel nem gyűjti kötetbe. A csehszlovákiai próbálkozások azonban sok tanulságot nyújtanak az irodalomtörténész számára; ott érezzük ezekben a versekben először emberi, eszmei formálódását. Mi idézi elő a változást, ami a reichenbergi versek alapján Radnóti gondolkodásának útján nyomonkövethető? A felelet egyszerű: — A csehszlovák polgári demokráciának Horthy Magyarországához viszonyítva szabadabb légköre, szervezett munkásokkal való kapcsolata egy ottani textilgyárban, ahol a textiliskola tanulói gyakorlati munkát végeznek és nem utolsósorban a szerelem, egy német munkáslány iránt.

Reichenberg után közel két esztendő telt Budapesten. Tisztviselő gyámja üzletében, majd — kereskedelmi érettségije lévén — reálgimnáziumi különbözetre készül, hogy egyetemre iratkozhasse be. Budapesten tovább formálódik emberi, eszmei, költői arcának Reichenbergben megindult fejlődése. A vasárnapi kirándulások, „az alázó hét után”-i kirándulások — ahogy ő nevezte —, amelyek oly sokat szerepelnek korai, de későbbi verseiben is, a baloldali mozgalmak mozgalmi kirándulásainak típusába tartoznak. Baráti köre kivétel nélkül haladó emberekből tevődik össze: Beck Márta, Forgács Antal, Lakatos Péter Pál, Szalai Imre, Szász Sándor Béla, Tamási György, Sós Endre és mások. Néhányan már ekkor kommunistának vallják magukat, többen közülük a 30-as évek elején tagjai lesznek az illegális kommunista mozgalomnak, de a légkevesbé baloldaliak is legalább felvilágosult, radikális polgárok.

A Csehszlovákiában megindult és Budapesten tovább folytatódó fejlődés nyomon követhető a *Pogány köszöntő* versanyagában. E versek többségének témája a vasárnapi kirándulások nyomán kifejeződő táj — és szerelmi élmény. A táj, a természet, a szerelem többnyire idilli, dalszerű nyugalomban jelentkezik. Az idillnek később is nagy szerepe van Radnóti költészetében. De már a kezdeti idillre is áll az, amit Ortutay Gyula a későbbiből fogalmazott meg: „... az idill éppen arra szolgált, hogy az ember szép és harmonikus tiszta világát állítja szembe” — most a Horthy-kor 20-as évek végi világával, később — „a fasizmus emberellenes barbárságával”. Az idillt kifejező költészet formája a szabadvers, ami maga is baloldali állásfoglalás volt a 20-as évek végi Magyarországon. — Az egykorú hivatalos irodalomtörténetírás a kötött formákat félredobó költőknél eleve „destrukciót”, „baloldaliságot”, „vörös rémet” szimatolt. — A *Pogány köszöntő* huszonkilenc versének nagy többsége a szerelem és a természet idilljét fejezi ki, bizonyos fajta rezignáltsággal, s a költő akkori kifejező eszközeit jellemző elvontsággal. Az elvontság annyira jellemző Radnóti ekkori és egy ideig még későbbi fejlődésére is, hogy természeti képeiről, ha nem tudnánk róluk, hogy a budai hegyekben gyökereznek, a világ bármelyik tájára, természetére is vonatkoztathatók volnának.

A kötet többségét kitevő táj- és szerelmes versek mellett van a *Pogány köszöntő*-nek néhány darabja, amelyben már megjelenik a társadalmi valóság irányába való első tapogatódzás. Három versre gondolok: *Sírdámsíkoly*, *Szegénység és gyűlölet verse* és a *Májusi igazság*.

Ezekben már kifejeződik az osztályellentétek felismerése és a rendszer elleni tiltakozás. Bár ez a fölismerés, ez a tiltakozás — miként tájverseiben a természet — elvontan jelentkezik meg. Azonban ha elvontan is, e versekben a milliókkal vállal testvériséget; feltűnnek verssoraiban a „tűzfalak”, a „kazánok”, a „gyárak leányai”. És a három vers közül az egyikben (*Májusi igazság*) — már a címe is sejtet — akkori eszmei fejlettségének fokáról — mintegy értékeli életének, gondolkodásának korábbi esztendeit.

Én is csak ma látom a tegnapot,
mert szegény szemeim betegek és
csak asszonyra és könnyre lettek,
pedig testvéreim
tegnap a májusi igazság járt az
uccákon, virágokkal fölcicomázva.

Asszonnyal és könnyel a szememben
a májusi igazság útját taposom
a kőfalak között virágosan és
barnaszemű őzek jönnek hozzám,
megnyalják lecsüngő kezem és
cinkék raknak fészket a hajamba:
mert testvéreim,
utam átkozott őszi vetés, késő vetés
mulasztott májusokba.

Az első szegedi év

Radnóti Miklós másfél évtizedes költői pályájának egyharmadát Szegeden töltötte. Itt — már az első esztendőben — tovább formálódik, érik gondolkodása, s telítődik költészete olyan kifejező eszközökkel, amelyek fokozódó mértékben teszik majd alkalmassá a valóság teljesebb lírai megjelenítésére. A kísérletezés nyomán alakuló lírájának újabb építőkövei rakódnak le most alkotómódszerében. (Vizsgálódásunkkor az 1931 áprilisának elején megjelent *Újmódi pásztorok éneke* című gyűjteményének anyagát vegyük szemügyre.)

A kötet harminchárom verse közül tizenhét egészen bizonyosan — de minden valószínűség szerint tizenkilenc — Szegeden keletkezett. Miként a *Pogány köszöntő* versanyagának többségében, az *Újmódi pásztorok éneke* Budapesten keletkezett darabjaiban is a táj- és a természet képei dominálnak. A táj- és a természet képeivel találkozunk első szegedi verseiben is, azonban a korábbi és a szegedi tájversek között lényeges különbség tűnik fel. Míg azelőtt a tájak és a természet képei elvontak, a szegediek fokról-fokra szívznak magukba valóságalemezeket. Az új élményeket nyújtó városban megragadja a Tisza-part hangulata, a fűzesek, a cserjék, a Maros-part világa. Nemcsak azáltal érződik e versekben a valóságos szegedi táj, mivel Radnóti néven nevezi a városmenti falvakat, a folyót s más konkrétumokat, miként a *Zaj estejelé* című darabjában a Maros-parti fűzeseket: „Már a Maros fűzes partjai közt jön el hozzám a meszesi vidék! . . .” A Szeged menti tájra való utaláson túl, az egész város hangulata konkrétabb, mint korábbi tájversei. Ugyane vers további sorai:

.....csikók csomós lábakkal
futnak az anyjuk után s így
este, hazafelé most kácsák
és szeretők totyogva menetelnek!
Az égen egy helyen látni még,
(csikók! kácsák és szeretők!) hogy
olyan, mint kedvesem szemekéjje!

Fiatalkori verseiben — talán az *Újmódi pásztorok éneké*-ben legnagyobb mértékben — sok a fiatalos póz, a hetykeség, az izmusoktól tanult modorosság, az erotikus utalás. Ezek ellenére, ezekkel együtt erősödik a Radnóti versben az elvont természeti képek helyett a realiztikus, a valóságizű természet kifejezésére való törekvés. Az idézett sorok negyedik Szegeden keletkezett verséből valók. De nemcsak a negyedik, már a második itteni verse is konkrét tájat idéz. Ki ne érezné a Tisza-part hangulatát, a *Péntek éji groteszk* című tízoros versben:

A hajnali csillag föl kacag!
Egy korsóka tutajról a vízbe
lefordul ijedten! Fűz alatt,
faragottképzű legény ébreszti
alvó kedvesét. Azt hiszi, hogy
zajjal most támad a nap! Pedig
csak életükért harcol manó
a cserfák tetején! Éjjel van. Kacag
a hajnali csillag s a Tiszaparton
ujra már elaludtak a rózsák!

A valóságos táj és természet kifejezésére törekedve, kezd teret nyerni a realizmus: a költő mind nagyobb mértékben igyekszik meríteni a valóság egészéből. Már a *Pogány köszöntő*-ben: az ember és a táj egysége fejeződött ki. Szegedi fejlődésének kezdetén az ember és a táj egysége az elvont ember és az elvont táj egységéből a konkrét ember és a konkrét táj egységévé kezd szélesedni. És ezzel párhuzamosan: az ember és az élet összefüggései, az élet jelenségeinek megjelenése képalkotásában, versformálásában. *Októberi vázlat* című — minden bizonnyal harmadik — Szegeden írt versének utolsó szakasza példázza ezt. Az első szakasz még elvont, a korábbi periódusra is jellemző vonásokat tartalmaz. Azonban az utolsó két szakaszból különösen a második már hiteles szegedi tájat idéz:

mint kispapok őszülő bánata fordul
imásan, miséken lesett fiatal
apácák hitese, hófehér teste
felé, a hűvösödő esti időben;

ökörnyál kötött ki újra már szigorú
bokrainkon, de a Tiszán még mesélnek
dévajos játékról titkosan az árnyak
és csöndesen elmulat a táj.

Ott muzsikál a versben a szegedi táj, a vers hangulatát átszöví zenével; a Tisza-parton hullámozó ökörnyál; a Tiszának meséje van, s megjelennek verssorokban a fiatal költő jellegzetes fantáziájával a vacsora idő előtti Tisza-part fekete reverendás kispapjai, valamint az apácák. Első szegedi esztendőből származó verseiben gyakoriak az ilyen szerű hasonlatok; papok, kispapok, apácák, a templom és az egyházi rítus különböző elemei:

Nyár volt; a templomok tornyaiért
árnyékuk misézett a napban...

Hasonló gyökerűek azok a hasonlatok, midőn szeretőjét Máriához hasonlítja, s Keresztelő Szent János asszonytalan életét idézi (*Két szentkép*). Vagy, amikor a munkanélküli, a munkaképtelenné vált Jánost énekli meg (*Elégia, vagy szentkép, szögetlen*). És többek között az *Arckép* című ötsoros költeménye:

Huszonkét éves vagyok. Így
nézhetett ki ősszel Krisztus is
ennyi idősen; még nem volt
szakáll, szőke volt és lányok
álmodtak vele éjjelenként!

— A templomok, a templomtorony, a papok, a kispapok, az apácák és más hasonló képek Szegeden jelentkeznek először verseiben. — Nem véletlenül! A szegedi egyetemen tanárai között több szerzetes tanár volt. Szeged belvárosában minden háztető fölé emelkedve, csaknem mindenünnen feltűnik a Fogadalmi templom két tornya. Szeged a csanádi püspök székhelye; jezsuitáknak, piaristáknak, ferenceseknek és minoritáknak voltak itt rendházai; a város utcáit papok, papnövendékek és apácák színezték. Az egyetemen több kispap végezte tanulmányait, a kispapokon kívül apácák, akik — mintegy sziget — az előadótermek első soraiban foglaltak helyet. Ezek a momentumok kínálkozva sorakoztak a fiatal Radnóti versalkotó fantáziájának; kép és hasonlat anyagává váltak az ő fiatalos, nem ritkán megbotránkoztatásra törő antiklerikalizmusának.

Radnóti első szegedi verseinek többsége vers-miniatúr: a tájnak és az embernek a valóságához — többnyire groteszk elemekkel — közeledő miniatúr ábrázolása. Első itteni hónapjaiban születik meg azonban a *Hajnali elégia*, a miniatúrok sorában már terjedelmesebb, ötszakaszos költemény. Növekvő pátoz tör fel sorából; a valóságához közeledő tájak és képek nyomán valóságos társadalmi kérdést ragadva meg. Felfedezzük ugyan még benne Radnóti e korszakára annyira jellemző groteszk képalkotását, — az ilyen sorokban, mint: „rossz veséddel játszottál komoran huszonegyest!” — Azonban a groteszkre hangolt képek és hasonlatok is társadalmi problémára világítanak, jelezve a forradalmasodó atmoszférát: — „borok s fekete kávék növelték nagyra azóta erőnket;” — majd odébb: — „már tilalomfák görbülnek a földig országló gondjaink alatt!” — A költemény utolsó két szakasza:

Már jegenyék árnyéka gyászolja csak
régén fekete kenyérünket s fák
tudják csak a patakok partján,
hogy fejszés emberek lábnyomán fut
össze most sírva az őszi víz fénylő
pocsolyákba s árkok gyűjtik s mérges
köpések dagasztják csobogóra!

Gonddal kerített gyümölcsünket már
lámpák fénye érlelte gyönyörűvé és
kiteljesedett nyomorunk fölött vörös
hamvakkal visszük szét hajnalodó életeinket!

Forradalmasodó gondolkozása során az aesopusi nyelvnek Radnóti szóhasználatában majd oly gyakran jelentkező jelzője, a *vörös* itt jelentkezik először: „vörös hamvakkal visszük szét hajnalodó életeinket!” — „kék májusunk, vörös orgonát dobált fiatal diszül kalapunkra . . .”

Az elvontságból — ami igen gyakran az expresszionizmus elvontsága — konkrét irányba fejlődő Radnóti költészete szinte versről-versre szélesebb tematikát ölel fel, anélkül, hogy költői alkotó módszere még elérkeznék a viszonylagos kiéréshez is. (Az elvontság, ami az induló Radnóti költészetét jellemezte, általános vonása többé-kevésbé a 20-as évek más magyar költői alkotómódszerének is. Megtalálható ez Kassák-nál, Szabó Lőrinc-nél, Illyés Gyulánál, de József Attilánál is. Az elvontság jegyében indul Radnóti egész nemzedéke a *Jóság* című antológiában: Zek Zoltán, Forgács Antal és a többiek.) A téma bővülésének vagyunk tanúi, hogy azután a bővülő téma megtalálja majd sajátos kifejezőeszközeit. A *Tápé*,

Őreg este című verse például arról tanúskodik, hogy fokozatosan távolodik a szavak és hangulatok váltakozására épülő stílustól, az expresszionista elvontságtól. Az anyaggal való küzdelmének lehetünk tanúi e verseinek tanulmányozásakor; Radnóti nem csekély nehézségekkel arra törekszik már, hogy versformálása, a feltáruló képből kiemelt tulajdonságok ábrázolására, költői szemlélete eleven, belső logikára épüljön. Képei — gyakran még mindig modorosak —, de fokról-fokra pontosabbak és világosabbak lesznek; most már arra is képes, hogy a Juhász Gyulától is többször megénekelte Tápé légkörét, a tápéi parasztház hangulatát érzékeltesse. A vers kissé modoros, hetyke kezdés után a falusi hangulat légkörét árasztja. A jászlak előtt eldőlvé pihenő tehének, a halovány holdfény, a csillagtalan égbolt, a kis parasztygyerek, a székre hazatérő parasztlak, a lánchoz kötött kutya, a gyerekek tejesköcsögre függesztett „álma”, együttesen fejezik ki a tápéi atmoszférát:

Kinn kútya nappali mérgét játssza
a láncsal, benn a gyerek figyel még, ó
szemekkel s a macska! és szerető zajban
álmodnak együtt már, köcsög tejekről
boldogan, nyáluk csorgatva a vackon!

Amikor már képes az életnek ilyen szintű megragadására, lírájában kifejeződnek az élet ellentmondásai; az osztályellentétek, a kizsákmányolás. Verseiben feltűnik a munkanélküliség, a kizsákmányoltak világa és az *egyke* kérdésének szorongató gondolata. — Minek a gyerek? — kérdezi a *Keseredő* zárószóiban: „hogy álljanak majd éhesre ijedten, mikor rí a rét s föld a magot is undorral kihányja!” Vagy nem az osztályharc megértésének hangja cseng a *Szerelmes keseredő*-ben, s nem a rendszerrel való szembenállásra, a kizsákmányoló, a csendőrterrorral operáló uralkodó osztályra céloz-e a versnek e szakasza?!

Láthatod: gazdagok szusszanó
tálai fölött még mindig pára leng
és tiszta szavaddal, ahogyan itt állsz:
orv vadölők állnak így orozva
erdőknek szélén és fiatal életed
s kedvesedé, szép tilos nyúlként
csöndesen lóg az ujjad hegyén!

Vagy nem politikai mondanivalót fejez-e ki — ha semleges környezetben tűnik is föl — a *Kedd éji groteszk*-nek e másfél sora: „mert szél indul és porból tornyokat épít az útra...” Az erősödő mozgalom támogató erejével politikai indulatot, politikai fölismerést fejeznek ki ezek a szavak, hogy a jelképes utalás később kötetcímmé épüljön: „Lábadozó szél”. Az *Újmódi pásztorok* szegedi eredetű verseiben tanúi lehetünk már nemcsak a konkretizálódásnak, hanem a konkrét emlékekből, a valóságos tényekből következő általánosításnak, jelképpé válásnak is. *Kedvetlen férjfiak verse* című költeményének van néhány sora, ami ma jelképesen hat, pedig valóság gyökere van. Radnóti kucsmát viselt, ahogy kucsmát viseltünk mindnyájan Szegedi Fiatalok. — Ő volt közöttünk a kucsma-viselés kezdeményezője. — Tüntetés volt ez; az orosz kucsmát jelképezte, a Szovjetunió iránti rokonszenvet. A költő egyik tanyai kiszállásunkra, minden valószínűség szerint egy tápéira céloz a vers kezdeteiben, midőn vetített képes előadás után, kis kocsmában borozgattunk. A versben jelenünkre s jövőnkre utal jelképekbe burkolózva. A jelképek között szerepel a kucsma is, hogy végül ismét a tanyai atmoszféra világát idézze:

Fulladunk a porban ízetlen,
szalonnás kenyér szánkba ragad

s üdvöket kapunk és glóriát
kucsma helyett fejünk tetejére:

.....
.....

A vers vége:

csak emlékek rínak s hasunk
és lábaink eloldott csoszogása
hangzik imának a csillagos égre,
ha esteledik: mert hangosodnak
rossz, vézna kutyák és féloldalt
billen gazdag zsákokban a zsákmány.

Az *Újmódi pásztorok éneke*, az első szegedi élményekre visszhangzó kötet a kísérletezés kötete, de már megtaláljuk benne azokat a vonásokat, amelyekből kibontakoznak majd a későbbi kiváló költő alkotásai.

A kialakuló hang

A *Pogány köszöntő*-ben és az *Újmódi pásztorok éneké*-ben értékes fordulattal alakuló, kísérletező költő hangja a *Lábadózó szél* című kötet (1933) anyagában jelentősen változik. Már a *Férfinapló*-ban, a kötet előhang számba menő darabjában, mélyebb zengésű hang halatszik, mint a korábbi verseiben. A természeti képekben az osztályharc, a kizsákmányolás tovább élesedő vonásai jelentkeznek, aesopusi terminológiájával, nemegyszer a dolgok nyílt néven nevezésével is: „szavaim messze, kakastollak közt portverve menetelnek!” — olvassuk az első szakaszban. Majd a második és a harmadik szakaszban — még mindig nem mentesen hetyke modorosságtól —, de már teljességgel jelen van az új, forradalmasodó valóság kifejezése:

Mondják, hogy virrad a gödrök
alján, füvek alatt csillogva
lesnek a tücskök, s napitta
pocsolyák helye lelkesedik
döngölő léptek után!

Talán vihar jön, mert
simul halasodva a borz víz,
széttette a csönd lábát
az út fölött és harcoss
zajokkal készül marakodni!

Radnóti — akiről már elmondottuk, hogy Reichenbergben, majd utána Budapesten radikalizálódott, s eljutott a marxizmus alapvető tételeihez — Szegeden ismeri meg közvetlen közletről a teória nyomán a hazai valóságot; a Szeged környéki szegényparasztság helyzetét, a zsellérek nyomorát, a gazdasági és a kulturális elnyomorodottságot. Ha mindezt látja is Szegeden és ha törekszik is a látottak kifejezésére, versformálásában még marad elvontság, a konkrét valóság megragadására egész versben még ritkán kerül sor. Elvontságtól mentesen csak akkor jelenik meg lírájában először a valóság, midőn a maga egyéni helyzetében, személyesen is szembetalálja magát a Horthy-rendszer világával. Ilyen pillanat az, midőn 1931. április 18-án elkobozzák az *Újmódi pásztorok énekét*. Verset ír ekkor, címe: *1931. április 19.*, alcíme: *Új könyvemmet tegnap elkobozták*. Az előhang számba menő *Férfinapló*-val egyenértékűen jelzi ez a vers Radnóti fejlődése új szakaszának beérését.

Ugyanebben az időben folyt a pör József Attila *Döntsd a tőkét* című kötete fölött. Ez az idő volt az, amikor más baloldali és kommunista költők, írók ellen is több évig tartó pöröket folytattak, s többhetes-többhónapos fogházbüntetést szabták ki számukra. (Garai János, Nádass József, Lukács Imre stb.) Ekkor kobozzák el Komját Aladár *Proletár daloskönyv*-t, valamint ugyancsak tőle a röplapon terjesztett *Proletár Magyarország marsol* című verset, más mozgalmi versekkel együtt. Radnóti Miklós kötetét, bár politikai tartalma miatt kobozzák el — jellegzetes gyakorlat volt ez annak idején —, az elkobzás indoka „szeméremértés” és „vallásgyalázás” volt. A költőt — elsősorban kedves tanárunk, Sik Sándor Radnóti melletti nyilatkozata következtében — *mindössze* nyolc napi fegyházra ítélik, és a Tábla az ítélet végrehajtását három évi próbaidőre felfüggesztette.

Radnóti verseinek többnyire ismerjük az időrendjét. Az időrend sok tanulással szolgál életműve tanulmányozója számára. A kronológia alapján egy kérdést szeretnék csupán érinteni, ami rávilágít ekkori fejlődésének útjára. A *Lábadózó szél*-ben kiadott huszonehárom vers között mindössze hármat olvashatunk, ami 1931-ben keletkezett. A többi 1932-ből származik és néhány 1933-ból. Radnóti nem tartozott a különösen termékeny költők közé. Évi verstermése ifjúkorában ritkán haladta meg a tíz-tizenkettőt. Azonban, hogy 1931 áprilisától, az *Újmódi Pásztorok* megjelenésétől, az esztendő végéig mindössze három verset írt; az ő szigorú, minden verset sokszori átgyúrás után lezáró gyakorlatában is rendkívül kicsiny szám. Mindössze három verset adott ki ebből az időszakból, s a kiadatlanok között is csak néhány, nem eléggé sikerült vers származik e nyolc hónapból. Ez a „terméketlenség” jelez valamit. Válságról van itten szó, amiből minden eddigi eredményénél győzelmesebben kerül majd ki. Radnóti e válság nyomán érkezik el ahhoz a pillanathoz, amikor képessé válik kiemelkedő nagy versek létrehozására.

Milyen események történtek 1931-ben, amelyek a költő válságát, illetőleg új kifejezés, alkotó módszer szükségét és ugyanakkor a válságból való kiemelkedését eredményezik? Utaljunk legelőször a gazdasági válság nyomán megerősödő hazai munkásmozgalomra, az illegális kommunista párt nagyméretű szervezkedésére. Ez az, amihez minden más csak kapcsolódik, része és folyamánya lesz.

A költő pesti barátai közül többen ott vannak a pesti egyetemi kommunista szervezkedésben, Rajk László körül. Kitégítja Radnóti szemhatárát, hogy a nyári szabadságból két hónapot Párizsban tölt, ahol nagy benyomást tesz reá a Gyarmatügyi Kiállítás, a gyarmati négerok világát, életkörülményeit is sejtető anyag; a kiállításnak a francia baloldali körökben támadt visszhangja. A francia fővárosban kapcsolatba kerül magyar emigránsokkal és a francia kommunista mozgalommal. Szegeden is ez az az időszak, amikor a Szegedi Fiatalok a tanyai parasztmozgalomból továbblépve kapcsolatba kerül a munkásmozgalommal: — ahogy ő nevezte — „a növelő közösség” maga is lendítje az ő megformálódó, kiérett, kialakuló költészetének.

A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumáról annyit, amennyi Radnóti költői fejlődésének helyes megértéséhez szükséges. Az 1931-es esztendő, a rákövetkező év, valamint 1933 első fele volt a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának legeredményesebb időszaka. Amikor Radnóti Miklós a szegedi egyetemre kerül, a Kollégium mögött már több mint két évi munka volt. 1928 elején jelentkeznek a Szegedi Fiatalok legöregebb tagjai vita-estekkel, amelyeken a magyar Alföld népének kérdései kerülnek megbeszélésre. Az akkori előadások — amelyeknek egy része nyomtatásban is megjelent — szemlélete még a népi irodalom hatása alatt állott. A mozgalom tagjainak eszményképe — jellemző volt ez akkor a hazai ifjúsági mozgalmakra — Szabó Dezső; mellette a Szabó Dezső szemlélete szerint értelmezett Ady és Móricz, valamint az erdélyi népiesek: Kós Károly, Tamási Áron és az akkor még baloldalinak számító Nyírő József. Ezeket a vitákat az előadók többsége még olyanokból tevődött ki, akik a politikai fejlődés során majd elmaradnak tőlünk. De az elmaradók helyére egymásután jönnek az újak; először 1929 őszén, majd 1930 szeptemberében Radnóti Miklóssal együtt újra mások. A Bethlen Gábor

Kör könyvespolcain — ahonnan a Szegedi Fiatalok mozgalma kicsírázott — fokozatosan megjelennek a baloldali folyóiratok és könyvek, közöttük a kolozsvári *Korunk*; a könyvek között rejtve, az írószertalpiókban az *Állam és Forradalom*, valamint az *Anti-Dühring*. A parasztság helyzetének megismerése, „a puszta tények segélyt kiáltó hangja” — ahogy annak idején mondtuk — vezetett el bennünket a konkrét megismerő munka területére. „A megdöbbentő adatok” nyilvánossághozatalának és terjesztésének első lépése után kezdtünk kijárni a Szeged környéki majd távolabbi parasztság körébe, megszervezve a tanyai *agrár-settlement* gyakorlati, szociális munkáját. A kiszállásokon együtt éltünk a tanyák és a falvak szegény népével, szociográfiai feljegyzéseket készítettünk, ismeretterjesztő előadásokat tartottunk és igyekeztünk elintézni a szegények ügyes-bajos dolgait. A húszas évek végén, 30-ban és 31-ben nem volt e munka jelentéktelen, s főként nem nehézségek nélkül való. Szembeállt velünk az egykori hivatalosok nyomása, gyantúsítása; munkánk nemegyszer a csendőrség szuronyos akadályába ütközött. Radnóti már idézett szavaival „kakastollak közt portverve” hajtottuk végre terveinket.

Falusi munkánk, ha nehézségekbe — nem egy alkalommal a csendőrség akadályába — ütközött is, mégsem volt illegális munka. Sajtóvisszhangja is volt, sőt félhivatalos lapok is foglalkoztak velünk dicséző hangon. 1931 őszén azonban fordulat következett be munkánkban. A Szegedi Fiatalok néhány tagja — köztük Radnóti is — kapcsolatba került az illegális kommunista párt szegedi, Szepesi Imre-féle csoportjával. Ezzel olyan bázist kap fejlődésünk, ami az addigi tapogatózás, keresés után meghatározója lesz fejlődésünknek. A Hét vezér utcai munkásterthonban szavalókórusokat szervezünk, fali újságot szerkesztünk, s rendezvényeinknek ettől kezdve lényegében megváltozott a jellege.

Az *Újmodi pásztorok* elkobzása nyomán ezek az események idézték elő, hogy korábbi, kezdeti, költői gyakorlatában megbizonytalankodjék, új mondandók kifejezését érezze szükségesnek és egyúttal azt is, hogy az átmeneti válság után kiterelvényesedve, a maga hangját megtalálva, mindjobban kiérve fejezze ki a valóságot.

A válságból való kiemelkedésnek e pillanatát nem érdektelen példákkal is illusztrálni. Könyvének elkobzásáról szóló verse után csaknem nyolc hónap telik el, még nem ír Radnóti olyan verset, amit érdemesnek tart arra, hogy kötetben közreadjon. Az *1931. április 19.* című verse után az első, amit kiad: *1931. december 8.* című és *Főtárgyalás* alcímet viseli. A vád alá helyezett verskötet bírósági tárgyalásáról szól ez a vers, a nyolc hónappal azelőttinél is teljesebb valóságbrázolással. A kísérletezésnek már alig van nyoma, de a kísérletezés leszűrt eredményei, tisztulva, modorosságtól mentesen annál inkább fölismerhetők benne. Az 1931-es esztendő, áprilistól decemberig az ő válságának és a válságból való megújulásának a szakasza. A megújulás eredményeként 1932 elejétől egymást követik — csupa dátumos című vers, mintha dokumentumnak szánná őket — olyan alkotások, amelyek állást foglalnak a fasizmus gáztettei s a háborús uszítók ellen. Verset ír Farkas László proletárköltő halálára, aki tbc-ben halt meg bécsi emigrációjában. Verset ír egy néger költő mellett, akit a Ku-Klux-Klan emberei New Yorkban agyonverték. Állást foglal a japánok Kína elleni támadásakor a gyarmatosító háború ellen. De szerelmes verseit, természeti és tájképeit, ebben az időben is gyakran írt kis miniatűr darabjait egyaránt áthatja a mind teljesebbé váló élményvilág, amit most már csiszolt eszközökkel képes kifejezni. Ebben a szakaszában jellemző vonása Radnóti költészetének a mind nagyobb fokú teljességre való törekvés. Azé a teljességgé, amelyben szocialista öntudatra épülő élete mind mélyebbre hatol a jelen problémáiba és a magyar műveltség rétegeibe. Szemlélete mind egyetemesebbé válik; konkrét hazai kérdésekhez kapcsolódik, de látóhatára túl terjed az ország határain; a földkerekség minden embertelenségére van szava, tiltakozó szava.

1932-ben keletkezett írásaiban szinte versről-versre fejlődik, egyszerűsödik. Két művével szeretném e fejlődést illusztrálni. Első példa az *1932. október 6.* című, *Személy harmadik* alcímű költemény. Arra is példa ez a vers, hogy ugyanakkor, midőn letisztult alkotó módszerével

felhasználja korábbi művészi eredményeit, tanúi vagyunk új kezdeményezéseknek is. Mintha valamiféle epikus vonások jelentkeznének most nála? — Az irodalomtörténész jól tudja, hogy ez az időszak az elbeszélő költészet új felvirágzásának ideje: ekkor jönnek létre — másra nem is utalva — Illyés Gyula elbeszélő költeményei, a *Három öreg*, az *Iffjúság* és a *Hősökről beszéltek*. — Radnóti költeménye azonban csak látszatra epikus költemény; valami bújtatott epika jelentkezik benne, nem az elbeszélés a lényeges itt, hanem az impresszió, epikusság helyett a festőiség uralkodik. A Szeged—Budapest személyvonat harmadik osztályú kupéjának atmoszféráját szinte festői módon, — új elem ez Radnóti költészetében — későbbi nagy festői erejű verseinek előzményeként jeleníti meg. Anélkül, hogy valami határozott összefüggést óhajtanánk kimutatni, Käthe Kollwitz grafikái merülnek fel emlékezetemben, ezek az egyszerű és széles vonalakkal, foltokkal ábrázoló alkotások. És eszembe jut egy fiatalabb magyar grafikus, a szocialista művészcsoporthoz tartozó Kondor György, tőle is a *Hajnali vonaton* című szénrajz:

Dél óta utazol s most szakállas este van már,
szembe vénasszony ül veled s az orra bojtosan csorog;
katona alszik sapka alatt és két puskás fegyőr közt
rab ül. Az idősebb ör hangosan kolbászt eszik;
meséli Permben és Ufában volt fogoly
tizennyolc november hetedikén ért haza,
az eső esett. Két hetet pihent, aztán
munkába állt, s azóta embertársait őrzi szuronnal.
A másik biccent, biztos huszadszor hallja már.

Így jössz a Tisza mellől s Kőbánya után
a város fölött szőke fény, szeretőd kontya világol.
Ezért vagy itthon itt, ahol születél!
Szülőanyád s apád meghaltak rég, egymástól
száz lépésnyire áradnak a földbe már.
Ritkán jársz ki a temetőbe s csak egy csokor
virágra telik. Felezni szoktad.
Hajtsd le a fejed, vidéki költő lettél.
A város fölött szeretőd kontya világol
s te jössz felé Tiszától a Duna mellé.
Néped közt jöttél s ha igaz
amit az erdélyi lap írt rólad egyszer,
(hogy Angyalföld és a Lágymányos
proletárjainak költője vagy te),
akkor hazaértél! Hajtsd le a fejed. Még jobban!

.....
.....

A *Lábadozó szél* című kötet jellemvonásai közé tartozik, hogy a rövid miniatűr versek helyére mind terjedelmesebb költemények sorakoznak, valamint az a vonás, hogy erősödik a groteszk helyett a pátosz. Annak a pátosznak a kibontakozása játszódik le előttünk, ami későbbi nagy alkotásainak olyan jellemző vonása lesz. A költő 1932-beli útjának nagyobb terjedelmű, patetikus lélegzetvételű költeményei között is kiemelkedik az *Ének a négerrel, aki a városba ment*. Egyéni hangja van, nyelvének különleges színezete, nem mindennapi zengéssel. Balladaszerű alkotás ez; a nagyváros világába került gyarmati néger tragédiájáról. Erőteljes, gazdag, finom képekkel ábrázol, tömör szakaszok követik egymást, sodró lendülettel. — Radnótinak erre a versére — amelynek élményanyaga a párizsi gyarmatügyi kiállításra nyúlik vissza — már nemcsak a baloldali kritika figyelt fel. Halász Gábor ekkor ismerte fel, hogy „jelentős”

költővel állunk szemben. — Ma olvasva, az *Ének a négerrel* úgy hangzik, mint valami nagy epikus költemény előhangja:

Szervezkedtek és dárdákat vertek,
dárdákkal dárdás sorsot fenyegettek;
s hogy meghalt a fa
és ki kedvesét várta a fán, — a lány;

bokrokban kígyók fűtörészték és
seregek nehéz szaga szállt:
megindultak a néger proletárok.

A Vörösmarty pátozására emlékeztető, nagy lélegzetvételi költemény szinte napjaink felé mutat előre. Ha Radnóti élne, az előhang benyomását keltő verset folytathatná, tovább építhetné a délafrikai négerrek hatalmas hőskölteményévé. Hiszen az utolsó másfél évtizedben olyanná változott ez a „sötétfőrű táj”, mint valami kitörni akaró vulkán.

Szemben a fasizmussal

Radnóti első három kötetének soraiból árad az optimizmus, a jókedv, a vidámság. Az első két kötetben még művészileg kialakulatlanul, a harmadikban eszmeileg is éretten, a megtalált művészi eszközökkel fejeződik ki a változás utáni vágy, áthatja sorait a derűlátás, felcsillan a költő szemei előtt a forradalmi változás lehetősége. Költészetének első korszakát ugyanúgy a derű, az optimizmus, a forradalmi lendület hatja át, mint József Attila ezidőbeli költészetét, Nagy Lajos prózáját, vagy a fiatal Gelléri Andor Endre realista indulású novelláit.

Hasonló szemlélet áradt még ekkor a későbbi „népi” írók legjobbjainak alkotásaiból is. Elsősorban Illyés Gyula ekkori költészetére kell hivatkozni, de többeken kívül Erdélyi József műveire is. A kortársak még nem láttak annak idején elvi különbséget — legfeljebb a különböző egyéniségek különbözőségét — József Attila, Illyés Gyula, Déry Tibor, Nagy Lajos, Erdélyi József és több más — nem sok idő múlva a szocializmustól eltávolodó író — szemlélete között. A felsorolt és fel nem sorolt írókat és költőket együtt tartottuk számon, s természetesen vettük, hogy hasonló gondolkozású művészekként hatnak egymásra, egyik tanul a másik művészi megoldásaiból. Nem volt és nem is lehetett alapvető, elvi ideológiai különbség — legfeljebb a részletekben — a később is következetes szocialista világnézetet valló költők, írók és például a között az Erdélyi József között, aki a *Fekete Kőrös* című versét közölte ebben az időben, s még kevésbé nem Illyés Gyula esetében, aki forradalmi módon fejezte ki ekkori lírájában a szegény parasztság világát. József Attila és Illyés most még kéz a kézben haladnak egymás mellett, s a fiatal Radnóti szívesen tanul a hét évvel idősebb Illyéstől. Gyakran találkozunk verseiben a „fiatal” jelzővel, ami először Illyés lírájában tűnik fel — a mai fiatalság talán már nem is érti egykori jelentését — jelzője volt a jövőnek, a szocialista jövődőknek.

Ez az irodalmi periódus (Szabolcsi Miklós foglalkozott először a problémával) egybeesik a munkásmozgalom 20-as évek végén meginduló fellendülésével. Hogy ne csak irodalmi, hanem művészeti példát is említsünk; már az egykorú kritika is felfigyelt arra, hogy a 20-as évek végén Derkovits Gyula festészetét csupa derű kezdi áthatni. Az egykorú művészet-kritikusok szerint Gauguin és Berény Róbert művészetének hatása kölcsönözte Derkovits festményeinek a ragyogó derűt. Mi jól tudjuk, hogy Gauguin és Berény derűje, optimizmusa csak azért hathatott reá, mert az ő szemei előtt is újra felcsillantak — mint minden haladó kortársának látóhatárán — a forradalom új reményei.

A periódus záróévszáma a 30-as évek első éveire esik. Radnóti — láttuk a korábbiakban — 1932-ben még következetes, nyílt forradalmi verseket ír. A változás 1933-ban következik be nála. Optimizmusát ekkor fogja felváltani az elégtikus, rezignált hang. De nemcsak az ő pályáján következik be változás, hasonló változásnak vagyunk tanúi József Attilánál, Nagy

Lajosnál, Illyés Gyulánál és a kor irodalmának, művészetének többi képviselőinél. József Attila még 1933-ban is ír nyílt forradalmi verseket, olyanokat, mint a *Búza*, *A város peremén*, *A tőkések hasznáról* és csak ezután következnek be — mert nála is bekövetkezik — bizonyosfajta elbizonytalanodás, megdermedés. A 30-as évek elején a hazai munkásmozgalom ereje az 1931-ben elszenvedett vereségek ellenére nem csökken, a mozgalom ismét magára talál, s még 1932-ben is teljes lendülettel támogatja a haladó írók törekvéseit. (1932. július 29-én kivégzik a KMP két vezetőjét, Sallai Imrét és Fürst Sándort. Radnóti — mint nem egy költőtársa — versben reagál a kivégzésre.) Csak ezután változik meg a helyzet. Az illegális párt belső gyengeségei és elsősorban a nyugati munkásmozgalom veresége, a fasizmus győzelme, s Magyarországon Gömbös hatalomrajutása nyomán megindul irodalmi életünkben is a polarizáció. A baloldali irodalom korábbi tömörülése kezd felbomlani; ki-ki politikai szilárdsága, ideológiai színvonala szerint a megfelelő helyre kerül; a radikális polgárok a szociális kérdéseket mellőző liberális antifaszizmushoz, a népiesek egy része már ekkor a harmadik utas nacionalizmushoz.

A változás nyomon követhető azoknál az íróknál, költőknél is, akik kitartanak a szocializmus ügye mellett. Szemmel kísérhető a változás Radnótinál is, ha a szocializmusból való kiábrándulást nem is vált ki, de letagadhatatlanul maga után von bizonyosfajta megtorpanást, megdermedést, rezignáltságot. 1933-ban jelentkezik ez a megdermedés, ez a rezignáltság, legelőször *Mint a bika* című versében.

Mint a bika című verse 1933-ból származik, majd 1935-ben *Újhold* című kötetében lát napvilágot. Itt jelentkezik először a költő egyéni sorsa fölötti rezignáltsága, de ugyanakkor jelen van — s haláláig jelen marad — a mozgalom győzelmében való rendíthetetlen hit. Ez a jellemvonás fogja végigkísérni ettől kezdve életét, saját sorsát illetően, mind reménytelenebbül, de a nép jövője tekintetében megmásíthatatlan határozottsággal. A *Mint a bika* egyaránt jelzi Radnóti meg nem alkuvását, de jelzi a személyes sorsát illető első rezignált hangmegütést is. A kezdő és a zárósorok ezek:

Úgy éltem életem mostanig, mint fiatal bika

.....

Így küzdök én is és így esem el majd,
 s okulásul késő koroknak, csontjaim őrzi a táj.

Újhold című gyűjteménye egészében a bekövetkezett változást fejezi ki. A kötetben — ami a hangját megtaláló költő *Lábadózó szél* című gyűjteménye után a felfelé ívelés kezdetét jelzi — az optimizmus helyett az elégikus hang, a növekvő elkeseredés kezd uralkodóvá válni. A fasizmus erősödése nyomán, ahogy bomlani kezdenek soraink, a korábbi optimizmus mind keményebb, határozottabbá váló dacosságra változik. Mind több és több élet- és emberismeretre tesz szert; szemei messze előretekintenek, s e korszakának legnagyobb távlatú alkotásában, a későbbi nagy ótestamentumi hangmegütésű, antifaszista versek előhírnökeként, ítéletet mond és testamentumot ír. A magas szárnyalású költemény címe: *Kortárs úttelelére*. 1934-ben írja s „a Szegedi Fiatalkor Művészeti Kollégiumának, a növelő közösségnek, a barátainak” ajánlással látja el.

Surranva kell most élned itt, sötét
 vadmacskaként, ki néma hittel ugrik
 és karmol is szörnyen, tíz feszes körömmel;
 ki hogyha alszik, félig alszik és
 szembehal a vésszel akkor is
 s villanva eltűnik, ha fáj a küzdelem.

A vers számvetés, bírálat, de személyes vallomástétel is. Az indítószakasz után maró gúnnal szól azokról, akik földadják a harcot, akik behódnak; akik árulókká lettek, akik egy tál lencséért eladják a felismert igazságot. A felháborodásból leszűrdő gúny erejét fokozza, hogy nem az *árulókhöz* szól, hanem egyes számban fogalmaz; egy meghatározott figurára gondol, s mintegy ahhoz fordul megmásíthatatlan határozottságú ítélkezéssel. Ez adja szavainak különleges erejét, hevületét, feszültségét:

Ha ezt követed, élhetsz valahogy;
bólinthatsz meleg ételek fölött
és az esti csöndben leköpheted magad!

A vers azután csúcsosodik gyönyörű pátoszú magaslatra, midőn személyes vallomástételként megjelöli a maga útját, lényege szerint azonosak azzal, amelyen József Attila jár közvetlenül előtte. Jól tudja, hogy aki a fasizmus idején ezt az utat választja, nem kaphat elismerést, nem érhet el sikert; a szenvedés, a meghurcoltatás lehet csak osztályrésze, de azt is tudja, hogy alkotása fel fog csillanni a jövőben, műve példa lesz, hirdetni fogja emberi és költői értékeit. Jól tudja, hogy csak két út lehetséges:

Vagy föllázadsz, mindezt ha nem tudod
és híredet most itt nem hirdetheti
semmise akkor és legelső fürdő is —
hiába volt! Mert mocskol e kor. De
híred jövő, fiatal korokon
vonul át égi fényeknél fényesebben!

Gondold el! hogyha lázadsz, jövőd
fiatal koroknak embere hirdet
s pattogó hittel számot ad életedről;
számot ad és fiának adja át
emlékedet, hogy példakép, erős fa
legyen, melyre rákúszhat a gyöngé növendék!

Radnótinak ezután megjelenő kötetei: a *Járkálj csak haláltraitélt* (1936), a *Meredek út* (1938), és a felszabadulás után, még a költő halálhírének bizonyossá válása előtt kiadott *Tajtékos ég* című gyűjtemény (1946), kötetről kötetre meredeken fölfelé ívelő pályája állomásait jelzik. Költészete mint súly alatt a pálma, a folyton sötétedő, komorodó viszonyok között érik, növekszik és jut fel mind ragyogóbb magaslatokra. Ortutay Gyula egyik róla szóló tanulmányában helyesen írja, hogy: „egész életében a fasizmus ellen, a diadalmas, az emberi társadalmat építő szocializmusért harcolt, kommunista költőnek vallotta és tudta magát, s harmincöt éves korára megölték a fasiszták... Ez az egyszerű és tiszta igazság, s ezt az igazságot elég sokan igyekeztek elhomályosítani. Éppen mert ebben a kérdésben szeretik egyszerűen hol átfesteni a tényeket, hol meg álszeméremből irtóznak fundamentális tények kimondásától, helyes a nyílt beszéd. Nyugodtan, a valóság biztonságával állíthatjuk, hogy szenvedélye kommunista szenvedély volt, s ha ez a szenvedély nem is volt mentes válságoktól, átváltott nem is egyszer töprengő keserűségbe, reménytelen magány érzésbe, mégis mindvégig éltetője maradt.”

*

Költészetének emelkedő hullámai mindig kapcsolódnak az illegális párt erősödő politikájához. Így volt ez — mint láttuk — pályájának első szakaszában, s így lesz most, amikor a 30-as évek közepén a népfront politikát hirdeti meg az illegális párt, s nem másként majd költészetének utolsó korszakában.

Az 1935-ben meghirdetett népfront-politika hatalmas mozgatója lesz emberi magatartásának, a kísérletezéseken már túllévő költészetének. Lassan, fokozatosan érkezik el e politika

megértéséhez és kifejezéséhez. Mielőtt elérkezik hozzá, ismét válságos időszakon kell átesnie. A válság egyéni válság, lényegi megtorpanás nem fejeződik ki költészetében. Egyéni sorsa feletti rezignáltsága azonban — ami a *Mint a bika* című versében jelentkezik először — szinte hónapról hónapra fokozódik; magányossági érzést vált ki, elkeseredéssé sűrűsödik. Az elkeseredés, a személyes keserűség azonban nem egy versében maga is állásfoglalássá nemesedik az adott viszonyok ellen. KéH-e határozottabb állásfoglalás, mint amikor így fogalmaz:

Csak kígyó undoríthat tiszta fatörzset így,
ha bőrét hagyja rajta, mint engem undorít
e forduló világ és az ordas emberek.
Virágszülőként kezdtem én el, de fegyverek
között neveltek engem gyilkosok s megszoktam
rég a harcot itt és gyáván sosem futottam.

(Írás közben)

Nem feladatunk elemezni, de utaljunk rá, hogy ugyanebben az időben — hasonló okok folytán — ugyancsak győtrő válság kinozta József Attilát is; azt a József Attilát, aki magányossági érzései közepette, a fájdalommal átitatott versek mellett nem sok idő múlva meg fogja írni a népfront politikának, a szocialista hazafiságnak legszebb alkotásait.

Radnóti magányossági érzése rokon, de az ő egyéni helyzete folytán még fájdalmasabb a József Attiláénál. Már 1934—35 szilveszterén felrémlik gondolkozásában elkövetkező tragédiája: „a piros szabadság tán nem jön el soha, számára csak mostoha év lehet ez. . .” (*Szilveszter és újév között*). „. . . gondokkal alszik a fáradt értelem”. — Olvassuk ugyancsak egy 1935-ből származó másik versében (*Egy eszkimó a halálra gondol*). 1934-ben és 1935-ben szorítóan néhezedik rá a magány; ezek azok az esztendők, amikor a baloldali mozgalmak támogató erejét is nélkülözi. Most nem csupán az erősödő fasizmus felé néz „gondokkal”, hanem gondok gyötrik balfelé is. A kolozsvári Korunk-nak mindaddig munkatársa volt. Több verse élesebb fogalmazású szöveggel láthatott ott napvilágot, mint ahogy a Horthy Magyarországon később megjelent. 1933 után azonban már nem jelennek meg a Korunk-ban írásai. A kolozsvári folyóirat szerkesztésében mind jobban erősödik a szűkkörű, szeptás szemlélet. Korábban nemcsak verseit közlik szívesen, hanem költészetének kritikai visszhangja is olyan, ami előremozdítja a szocialista költői fejlődésében. 1933 után értetlen, igaztalan, szeptás szemléletű kritikák jelennek meg róla, amelyek bántják, elkeserítik. Hogy küldött-e verset 1933 után a Korunk-nak, arra nézve sem emlékem, se dokumentumom nincsen. Kis Ferenc emlékezése szerint ezekben az években egy recenzióját visszaküldték Kolozsvárról, „túlságosan esztetizáló” szemlélete miatt. (Kántor Lajos foglalkozott e kérdéssel.)

A fasizmus erősödése folytán következő elviselhetetlen nyomás és a balfelől felmerülő gondok, ha rezignáltságot, magányérzést, elkeseredést váltanak is ki — újra mondom — Radnóti Miklós meggyőződésén nem változtatnak egy jottányit sem. Annyira nem, hogy a népfront politika zászlaja mellett ott találjuk szinte az első pillanattól teljes szívvel, lelkesedéssel, aktivitással. Az illegális kommunista párt ekkori, legálisan megjelenő folyóiratának, a Gondolat-nak szerkesztője, Vértes György írt a költőnek a folyóirattal való kapcsolatáról. Megírja, hogy az 1935 januárjában induló *Gondolat* első számában — három vers jelezte a hitvallást a költészetéről: József Attila, Radnóti Miklós és Zelk Zoltán versei. — Radnóti Miklós a *Gondolat*-nak majdnem minden számában szerepelt verseivel, könyvkritikáival. Az illegális kommunista párt vezetése és irányítása alatt kibontakozó népfrontnak nemcsak munkatársa volt Radnóti, hanem tagja annak az elvtársi körnek is, amely a szerkesztőbizottságot alkotta. A költő „lektori” munkát is végzett a Gondolat-nak, véleményezett, javított a kéziratokon, munkatársakat, sőt előfizetőket is toborzott. Arról is ír Vértes György, hogy Radnóti azok közé tartozott, akik annyira megvetették a jobboldali szociáldemokraták munkásáruló politikáját, hogy csak hosszú rábeszélésre jelentkezett az *egységfront* jegyében kéziratot a Népszavá-nál. 1937-ben, amikor Vértes Györgyöt letartóztatták, Radnóti támogatta azt

a tervét, hogy a folyóirat Darvas József közreműködésével tovább megjelenjék. Ugyanekkor a költő a letartóztatott szerkesztő részére könyveket juttatott el a szegedi Csillagbörtönbe, gyakran olyan módon, hogy Radnóti könyvkötő barátja, Frankl Sándor hamis fedőlapokat készített a fegyházcenzúra kijátszására.

A politikai fellendülés kifejeződik költészetében is. A magányból, a rezignáltságból, az egyéni keserűség világából a közösség távlatai felé tekint ismét. Ekkor írja a *Járkálj csak, halálraítélt* című versét, amelyben többnyire az ő egyéni sorsa fölötti rezignáltságot s a két világháború közti baloldali nemzedékek tagjainak haláltudatát szokás felfedezni. — Ezt fedezte fel annak idején benne a hasonló tudattal küszködő Bálint György is. — Mélyen benne van a versben ez is, de ugyanakkor fel kell ismerni utolsó soraiban a népfront politika teremtette új önmagára találást.

Ó, költő tisztán élj te most,
mint a széljárta havasok
lakói és oly büntelen,
mint jámbor, régi képeken
pöttömnyi gyermek Jézusok.

S oly keményen is, mint a sok
sebtől vérző, nagy farkasok.

Teljes aktivitással éli át a népfront politikát; hatalmas erőforrás ez egyénileg, az ő számára is, a győzelmeket elérő fasizmus nyomásával szemben. Hiszen a politikának külföldön már megvannak a konkrét eredményei; a náci fasizmus berendezkedésével szemben az 1936-ban győzedelmeskedő spanyol népfront és nem másként a francia népfront-kormány hatalomrajutása. Bálint György közvetlenül a polgárháború kitörése előtt kint járt Hispániában, tapasztalatairól cikket írt álneven a *Gondolat*-ban s másutt is. Radnóti pedig 1937 nyarán rövid időt Párizsban töltött. Az 1937-es párizsi nyár a spanyol polgárháború második esztendejére esik. Abban a Párizsban, abban a Franciaországban tölt Radnóti egy hónapot, ahol már a népfront kormány van hatalmon, abban a Franciaországban, amely a fasiszta Magyarország fiatalága számára, ekkor még fokozottabban, mint máskor, a szabad lélegzetvétel országa volt. A párizsi tartózkodás nyomán, 1937 őszén írja a *Federico García Lorca* című hatsoros remekét, ami a fasiszta cenzúra miatt annak idején nyomtatásban nem jelenhetett meg:

Mert szeretett Hispánia
s versed mondták a szeretők, —
mikor jöttek, mást mit is tehettek,
költő voltál, — megöltek *ők*.
Harcát a nép most nélkülöd víjja,
hej, Federico García!

Ez a hatsoros vers ismét csupa bizakodás, a magányosság világában eltöltött esztendő után. Most a spanyol költő halála sem vált ki pesszimista hangokat belőle; dacosan, hetykén idézi Lorca nevét, mint amikor József Attila idézte versben a magáét: „Hejh burzsoá, hejh proletár! én József Attila itt vagyok!”

Még a párizsi nyáron írja e korszakának legragyogóbb versét, a *Hispánia, Hispánia*-t. Igaza van Koczka Sándornak, midőn világirodalmi mértékkel mérve, a spanyol háborúról írt versek legjobbjai között jelöli ki a helyét: „... a költő nem tételszerűen beszél a szabadságról, a proletárinternacionalizmus nagy erejétől — írja Koczka. — A versben magyar költő szól, szavát a francia dolgozók énekébe fonva, a spanyol nép hősi harcáról. S talán senki sem fogalmazta meg oly művészi tömörséggel a fasiszta veszedelemre rábredő népek közös aggodalmát, mint éppen ő”:

Madárfió se szól, az égből nap se tűz,
anyáknak sincsen már fia,

csupán véres folyóid futnak
tajtékosan, Hispánia!

De jönnek új hadak, ha kell a semmiből,
akár a vad forgószelek
sebzett földekről és a bányák
mélyéről induló sereg.

Népek kiáltják sorsodat, szabadság!
Ma délután is érted szállt az ének;
nehéz szavakkal harcod énekelték
az ázottarcú párisi szegények.

A vers a *Gondolat*-ban jelenik meg első oldalon. Nagy visszhangot vált ki idehaza, de az emigrációban élő kommunisták körében is. Az 1937-es párizsi nyár, a francia dolgozók helytállása, a francia népfront és a spanyol háború hosszú időn keresztül vissza-visszatérő élménye Radnótinak. A spanyol háború — már korábban is — versekre ösztönözte (*Elégia, Aludj, Őrizz és védj, Első ecloga*), de több versének jelzőiben, hasonlataiban éveken keresztül ott kísért tovább a népfront-élmény lelket-képzéletet tágitó, mély lélegzetvétele.

A népfront politika a népi írók legjobbjait is pozitív teljesítmények megalkotására inspirálja. Illyés Gyula, Veres Péter — de mások is — jelentős műveket alkotnak ekkor, ha mások, többen közülük már el is kanyarodtak korábbi időszakban tanúsított baloldali magatartásuktól. Elemzés nélkül is állapítsuk meg, hogyha a népi írók több tagjára inspiráló befolyással is volt a népfrontpolitika, még a balszárny képviselői között is néhányukban a népfrontpolitikának általuk való helytelen értelmezése következtében, mind nagyobb teret nyernek a nacionalizmus elemei, hogy majd az évtized végén és a 40-es évek elejétől kezdve a nagymérvű elbizonytalanodás jelei is megmutatkozzanak. Radnóti — kéziratot naplója is tanúskodik erről — a népi írók magatartása fájdalommal, csalódással, keserűséggel tölti el.

Útban a teljesség felé

Kanyarodjunk most vissza az időben, s vizsgáljuk meg Radnóti Miklós művészi útjának néhány eddig nem érintett kérdését, hogy a vizsgálódás nyomán eljussunk annak a klasszikus teljességnek a megértéséhez, amit utolsó korszakában létrehozott.

Lábadozó szél című kötete kapcsán a *Korunk* kritikát ad közre. A bírálat a korábbi baloldali irodalom elemzésével indul: „A tömeget kihangsúlyozott többszámmal, s az erőt és cselekvőképességet hangossággal akarták pótolni. Hű kifejezője volt ez a költészet az ellenforradalom ütései között szenvedő ember lelkületének, aki a tömegekhez szólván, elsősorban önmagát biztatja. Természetes az, hogy ez a költészet fejlődésének egy pontjánál átcsap a saját maga ellentétébe, s egy halkabb, csenedesebb, de megbízhatóbb irodalommal, amelyen az élmény zománca fénylik.” A továbbiakban arról ír a *Korunk*, hogy ebben a fejlődési szakaszban az írónak magának kell megformálni, egységbeolvasztani mondanivalóit, „formakészségének teherbíró-képességével”. Majd így folytatja: „egy nagy lelkiismeretességet, írói felelősségérzetet követő egybevetés eredménye Radnóti új verskötetete, a *Lábadozó szél*. Egy, a proletár élet élményanyagával megterhelt költő birkózik itt a formával, amely nem akarja ezt az élményanyagot hordani, és amely nem akar a forma keretei közé törni.”

A költői kifejező eszközöknek milyen lehetőségei bontakoznak ki a fiatal magyar költő számára, akinek indulása előtt Ady Endre nagy nemzedéke alkotott, előtte járt már első köteteivel a második Nyugat-nemzedék; Sárközi György, Szabó Lőrinc és a többiek; már megjelentek Illyés Gyula első versei, s ott birkózik már a proletariátus világának kifejezéséért József Attila? Radnóti költői tudatossága első kötetében nyomomkövethető; a maga lábán igyekszik járni. Azt vallotta, amit Ignotus is észrevett verseinek olvasásakor, mint jellegzetes törekvését a fiatal Radnótinak, hogy „a költő ott kezdődik, ahol saját nyelve van”. Az első

kötetekben — láttuk — végigvonul a kifejező eszközökkel, a kifejezésért való küzdelem, a saját nyelv, az egyéni forma kialakításáért. Első három kötete kapcsán alig jelent meg kritika, amelyik ne vetett volna szemére bizonyosfajta „egyéneskedő” vonásokat, de ugyanakkor az egyéneskedés mellett felismerték Radnóti eredetiségét is: „... tud a maga hangján beszélni”, — olvassuk egyhelyt. — Azok közé tartozik, akiknél „nyelvi szépségeket is lehet találni”, — olvassuk máshol. — Korai kötetekben a jelzők sora követi egymást; legtöbb esetben nem elégzik meg egy jelzővel, hanem kettőt is alkalmaz. Képei komplikáltak zsúfoltak, halmozottak. A harmincas évek végén, amikor már kiérett, nagy versek sora van mögötte, az *Ikrek hava* című prózájának egyik dialógusában olvassuk, nyilván saját pályakezdésére célozva: „... nem, még nem vagyok költő... Még nagyon foglalkoztat a nyelv, akadályokat gördít elé, rosszindulatú és macaks”. Fiatalkori versein még érződik az anyag ellenállása. Azonban a nyugtalanító képekben és hasonlatokban, Radnótinak az anyaggal való harcában nagyigényű költői küzdelemnek lehetünk tanúi; a fiatal költőnek ez a küzdelme jelzi a későbbi nagy költőt.

Kezdetben nem Adytól és nem a Nyugat „nagy nemzedéké”-től tanul. Indulása idején — földalatti korszakáról nem beszélve — eléggé távol áll tőlük. Annál többet tanult Kassáktól, a költőtől. A *Mesteremberek*-et monoton kórushangon gyakran idézte. Tanult Füst Milántól és a fiatal Illyés Gyulától. Kezdetben a Nyugat-nemzedék forma bravúrjaival szemben a szabadvers az eszményképe, amelyet nem érzett szabadnak — épp olyan kötött — mondotta —, mint más formák, csak más jellegű a kötöttsége. — Kaffka Margitról írott egyetemi doktori értekezésében elemzi a Kaffka-féle szabadverset. Abban az időszakban írja ezt a tanulmányt, midőn a maga költészetében már kezdenek megjelenni a kötött formák. A Kaffka-féle szabadverset a költőnő átmeneti állomásának tekinti s ilyen módon a maga költészetének korai periódusait is átmenetnek, a kibontakozás, a kialakulás éveinek könyveli el.

Nem érdektelen rövid pillantást vetni más nézőpontból is arra az izgalmas pillanatra, midőn a kifejező eszközökkel harcoló, önmagát kereső költő kezdi megtalálni a maga hangját és amikor majd elérkezik a művészi kiteljesedéshez. Szó volt már Szegeden bekövetkezett eszmei kéréséről. Költői hangjának megtalálása, majd kiteljesedése együtt jár eszmei kialakulásával, s egyik sem választható el kulturális elmélyülésétől. Egyetemi tanulmányai főként irodalomtörténeti ismereteinek bővülése, de nyelvi és nyelvészeti tanulmányai is, kitágítják költői távlatait. Felfelé ívelő pályáján irodalomtörténeti, nyelvészeti és esztétikai ismereti szélestávlatú támogatói lesznek. Nem véletlen, hogy a korai költészetére jellemző szabadverset ekkor fogja felváltani a rimes és időmértékes versek változatossága. A kísérletezésből kibontakozó és a kibontakozás nyomán kiteljesedő költészete közötti időszakban írja emlegetett tanulmányát Kaffka Margit művészi fejlődéséről. Értekezése a *Lábadózó szél* után és az *Újhold előtt*, 1934-ben egyetemi tanulmányainak végén a költői felfelé lendülésének kezdetén jelent meg. Tudományos dolgozat ez a munka, de költő nyúlt tudományos kérdéshez, s elemzéseiben felismerhetően jelen van a lírikus; a Kaffka tanulmány sok tekintetben a költő vallomása. Szólottunk arról, hogy a Kaffka-féle szabadvers elemzésekor jut el Radnóti a maga kereső, kibontakozó korszakának értékeléséhez. A történeti valóságnak megfelelően, de személyes átéléssel fedezi föl Kaffka pályáján a szocializmushoz való megérkezést. Több szubjektív átélelési momentumra hivatkozhatnánk a Kaffka-tanulmányból. Azonban nemcsak a részleteiben, az egész mű, ahogy az író életművét végigkíséri, Radnóti költői tudatosodásának fontos állomásává válik. Kaffka Margit művét elemezve bázist teremt a maga számára; költői továbbléésének mintegy kiindulója ez a tanulmány.

A biztos kimunkált talajon fontos építőkövei későbbi fejlődésének műfordításai. Ismeretesek Radnótitól fordítások már a 30-as évek elejéről és az évtized első feléből, jórészt expresszionista költőktől, mint a gyarmati népek költészete iránt vonzódo német Ivan Goll verseiből. Műfordításai azonban a 30-as évek közepén terjednek ki szélesen és válnak szerves részévé nemcsak érdeklődésének, hanem költői fejlődésének. Radnóti művészi kiteljesedésében jelentős szerepet tölt be a világirodalom oly sok tájának és korszakának műfordításokon keresz-

tul való földolgozása. Költészete nem mindennapi módon gazdagodik majd az antik görög és római, a német, a francia és az angol költőkből készített fordításai által: Sappho-tól Appolinaire-ig.

Korának legigényesebb műfordítói közé tartozott Radnóti, s bár eddig alapos összefoglaló elemzés nem készült fordításairól, kétségtelen, hogy nemcsak mint költő a magyar költészetnek, hanem mint műfordító műfordítás-irodalmunknak is klasszikusai közé tartozik. Fordításait az idegen költővel való teljes azonosulás, átélés, a maximális adaptálás, s ugyanakkor a nagyigényű formai hűség jellemezte. Műfordításainak tekintélyes része — keveset leszámítva, amelyeket megbízásból fordított — maga is állásfoglalás, a lefordított anyag kiválasztása folytán aktuális nézeteinek kifejezője. A cenzúra viszonyai között egy-egy esetben műfordításon keresztül könnyebben volt lehetőség politikai nézetének nyilvánosságra hozatala. Sötér István Radnóti *La Fontaine* fordításaiban is felfedezi igen találóan a forradalmi attitűdöt, a szocialista politikai attitűdöt. Fordításai a legjobb magyar műfordítások közé tartoznak s ugyanakkor nemcsak a maga költői oeuvre-jének, hanem a magyar költészetnek is részei.

Csak nagyfokú igényesség valósíthatott meg ilyen eredményeket. Ezt az igényességet szeretném illusztrálni a következőkkel. Ismeretesen Radnóti Miklósnak a nagy spanyol költőhöz, a Franco-fasizmus egyik áldozatához, García Lorca-hoz fűződő szálai. Radnóti volt az, aki verseiben (*Federico García Lorca, Első Ecloga*) elsőnek vetette meg Magyarországon Lorca kultuszát. Hogyan lehetséges, hogy az a Radnóti, aki Lorca-kultuszt teremtett, s aki a spanyol költőnek nemcsak a sorsát, hanem alkotásaiból is többet ismert, nem fordított verseiből. Hogy miért nem adott közre Lorca-fordításokat, ez is mélyen belevilágít az ő igényes műfordítói gyakorlatába.

1939 végénél nem előbb, valószínűleg 1940-ben, foglalkoztatta Radnótit García Lorca fordításának kérdése. 1939-ben Bálint György Londonban járt. Júliusban Londonból hazajövet, magával hozta a spanyol költő válogatott verseinek kétnyelvű, spanyol—angol kiadását. (*Poems F. García Lorca With English translation by Stephen Spender and J. L. Gili Selection and introduction by R. M. Nadal, London, 1939*). Bálint a londoni kiadásból elkészítette Radnóti számára nyolc García Lorca versnek a pontos nyersfordítását. A nyersfordítások kéziratai fönmaradtak, s a kéziratokon nyomonkövethető, hogy Radnótit komolyan foglalkoztatta a spanyol versek átültetésének kérdése. Bálint György szövegére verslábakat jegyzett, egy-egy megjegyzést, félig megformált sorokat és felsorokat. Az anyaggal való tüzetes foglalkozás ellenére a fordítások nem készültek el. Vajon mi lehet az oka, hogy az a költő, aki az antik költészetből a modern líráig, a világirodalom remekműveinek nagy sorát kitérő fordításokban ültette át magyarra, ezt a tervet nem valósította meg? Nem valósította meg, pedig az is bizonyos, hogy a spanyol költő izgalmasabb kérdés volt számára, mint igen sok más vers, amit átültetett magyarra! Talán a negyvenes évek eseményei akadályozták meg a munka megvalósítását? Akadályozó, terveket megakasztó időszak volt ez. De ugyanekkor nem tudták megakadályozni a körülmények Radnótit abban, hogy fordítson Sapphot, Catullust, Vergiliust, Ronsard-t, Shakespeare-t, Goethet, Schillert és egy sor modern költőt, egészen Apollinaire-ig, s Eluard-ig. Talán a García Lorca verseinek kiadhatósága körül felmerülő nehézségek miatt tette volna félre a fordításokat? Nem, erről sem lehetett szó! Radnóti ekkor már régen nem remélt a jelentől elismerést, saját verseinek jó részével kapcsolatban sem gondolhatott megjelenésre. A kérdésre adandó magyarázat egészen más területen keresendő. Azt hiszem, nem tévedek, ha a megoldás kulcsát általános, elvi sikon keresem.

Nagy költőink kiváló fordításai révén az európai irodalomnak legtöbbje valósággal beleépült a magyar irodalomba, s olyan műfordítási hagyomány fejlődött ki, amelyhez hasonló kevés van a világirodalomban. Ugyanakkor, amikor legnagyobb költőink az európai költészet leg többjének fordításával nagy hagyományát, műfordítói gyakorlatát alakították ki a francia, az angol, a német, sőt az orosz irodalomnak is, addig a spanyol irodalom kiesett nagy költőfordítóink szemhatárából. Elsőrangú költőink nem fordítottak spanyol verset magyarra, s így

nem alakult ki a spanyol versnek nálunk a műfordítói hagyománya. Radnóti nem tudott spanyolul. A nyelv alapos tudása nélkül is készíthető kitűnő műfordítás, jó nyersfordítás és a nyelvben, s a lefordítandó költő világában járatos szakember segítő közreműködésével. Így fordította Radnóti Miklós például Anakreont és Sapphot. De míg a görög versek fordításakor a szöveg helyes megértésében segítségére volt a baráti szakember mellett a görög líra hazai műfordítási hagyománya és az a hagyomány, amit az antik görög líra nem egy nagy költőnk egyéni alkotása számára jelentett, addig a spanyol líra magyar műfordítói hagyománya nélkül, a García Lorca fordításokat megvalósíthatatlannak tartotta. Radnóti költői és műfordítói igénye érezte, hogy egyéb fordításaival egyenértékű magyar García Loreát nem adhat, s ezért állt el a számára annyira vonzó, legbensőbb ügyei közé tartozó tervétől.

*

Midőn Radnóti Miklós 1939-ben megírja az *Ikrek hava* (*Napló a gyermekkorról*) című első és sajnos utolsó szépprózai munkáját, már harminc esztendő telt el rövid életéből. Harminc esztendő az életből és egy évtized az alkotó pályából.

A költő akkor szokta megalkotni első jelentős szépprózai művét — szinte törvényszerű jelenség ez — midőn lírai mondanivalóinak valamelyike, a parázsként izzó vers tömör formakereteiben kezd kihűlni, midőn az anyagnak „csak versben” kifejezhető feszültsége csökkenni kezd, távlatot nyer és ezáltal lehetővé válik a széppróza eszközeivel is elmondani azt, ami korábban csak versben volt lehetséges. A költő első jelentős szépprózai alkotása ezért lezárása gyakran a lírikusi pálya egy szakaszának, hogy a prózai összefoglalás nyomában új felfelé íveléssel haladhasson tovább, lírai mondanivalóival, a lírai kifejező eszközök világában. (Tanúi lehetünk olyan művészi pályának is, amelyben a lírai szakasz határán megjelenő szépprózai alkotás után, rövidebb vagy hosszabb ideig nem a lírában, hanem a prózában fogja megelni kifejező eszközeit a művész.)

Radnóti szépprózai műve — említettük — költői pályája első tíz esztendejének végén születik meg; lezárása, prózai összefoglalása az addigi út egyik lényeges tematikájának, a költő gyermekkorra annyi szorongást támasztó, tíz éven át verseket teremtő emléktárájának. Lírai verseiben gyakorta megjelent gyermekkori emlékeinek összefoglalása, lezárása az *Ikrek hava*, de a gyerekkori emléktáráon kívül bizonyos értelemben lezárása egész addigi útjának. Művészi pályájának két szakaszát szoktuk durván megkülönböztetni pályakezdésétől 1939-ig, az *Ikrek hava* létrejöttéig. Az első szakasz 1933-ig terjed, a második 1939—40-ben zárul. Bár mennyire nem egy — sőt finomabb elemzéssel a kettőnél is több — szakasza jelölhető meg az *Ikrek hava* létrejötte előtt Radnóti pályájának, a legélesebb határkő most mered fel fejlődésének útján, abban az időszakban, midőn szépprózai művét megalkotja és kiadja, a 30-as és 40-es évek fordulóján. Ezután következik a költő útjának az a periódusa, amelyben lírai költészetünk klasszikusainak sorába emelkedik.

A költő maga is világosan látja, hogy pályája során valami lezárult, s valami új veszi kezdetét. Nem véletlen, hogy az *Ikrek hava* kiadásának évében (1940) készíti el és adja ki addigi lírájának rendkívül szigorú mértékkel válogatott gyűjteményét. (*Válogatott versek*, 1940.), számot vetve azzal, amit addig alkotott, hogy utána már csak olyan versek szülessenek meg tolla hegyén, amelyek válogatás nélkül a magyar líra csúcsait érintik. Beszél erről a kérdésről az *Ikrek hava*-ban is, az elbeszélésnek egy párizsi reminiscenciájú bekezdésében. Jean, a francia jó barát és a költő között folyó beszélgetés során Radnóti már a valóságnak meg nem felelő szigorral, de a tovább jutni akaró költő határozottságával ítélkezik, remek sorát tartalmazó költészetét fölött. Az idézet a francia jóbarát szavával kezdődik, mondataira a költő felel, majd ismét a francia beszél:

— Cocteau bűvész, és én nem szeretem a bűvészeket.

Csalnak. Cocteau is csal. A mutatóványai mögött semmi sincs.

A költő ne bűvészkedjék, a költő érintse meg a szívemet!

mint Villon, mint Ronsard, mint Verlaine!
— Ez az olvasó szempontja, de te költő vagy! S ehhez képest elég egyszintű az esztétikád. Érzelmes esztétika!

— Nem, még nem vagyok költő — tiltakozott. — Még nagyon foglalkoztat a nyelv, akadályokat gördít eléem, rosszindulatú és makacs. Még érezni a versen, hogy írták. Még sok benne a mutatvány, a bűvészet. Mondom, nem szeretem a bűvészkedést. Úgy fejezze ki az érzelmeiket a vers, mint egy fütty, egy jajszó vagy egy csuklás borozás után! Ne érződjék, hogy anyagból épül! Érzed a követ a strassbourgi katedrálison? —

Miről beszél az *Ikrek hava*? Melyek azok a kérdések, amelyeknek korábbi verseiben szétbontott fonálát a szépprózai elbeszélésben most egységbe fonja, lezárja a költő?

Radnótiról szóló életrajzi összefoglalások élén a következőket szoktuk olvasni: „1909 május 5-én született Budapesten. Születésekor édesanyja és ikertestvére meghaltak.” Majd a későbbiek során: „1921-ben meghalt a költő édesapja is”. Legközelebbi hozzátartozóinak a költő születésével kezdődő és tizenegy éves korában lezáruló halál-sora dermesztő szorongással kíséri Radnóti gyermek- és ifjúkorát. Úgy élte le a gyermek- és ifjúkort, hogy „gyilkos”-nak tartotta magát, édesanyja és ikertestvére gyilkosának. A gyermekkorral kezdődő döbbenet kezdettől ott kísért költészetében; jelzőkben, félsorokban, szakaszokban, de egész verskonceptióiban is. Jelen van már első verskötetében, midőn így ír:

Éjféltre szült az anyám, hajnalra
meghalt, elvitte a láz és én a
mezőkön szülő erős anyákra
gondolok cifra szavakkal.

Apámat éjjel elvitte egyszer
a kórházi ágyról, szájtaó
orvosok közül a gond; ...

(*Csendes sorok lehajtott fejfel*)

1933-ban a költő legközelebbjének halálsorához már hozzáőnök felesége halott közel-állói is:

Az anyám meghalt, az apám és ikeröcsém is,
asszonyom kicsi huga, nénje és annak a férje.

(*És kegyetlen*)

Két évvel az *Ikrek hava* megírása előtt, az addig jelzőkben, sorokban és szakaszokban kifejeződő döbbenet már egész verssé érik. A maga huszonnyolcadik születésnapján fogalmaz így:

Erőszakos, rút kiseded voltam én,
ikret szülő anyácska, — gyilkosod!
öcsémet halva szüted-é,
vagy élt öt percet, nem tudom,
de ott a vér és jajgatás között
úgy emeltek föl a fény felé,
akár egy győztes kis vadállatot,
ki megmutatta már, hogy mennyit ér:
mögötte két halott.

Mögöttem két halott,
előttem a világ,
oly mélyről nőttem én,
mint a haramiák;
oly árván nőttem én,
a mélységből ide,
a pendülő, kemény
szabadság tágas és
szeles tetőire.

Milyen mély volt gyerekkorom,
s milyen hűvös.
Hívó szavad helyett kígyó
szisszent felém játékaim
kis útain, ha este lett
s párnáimon vért láttam én,
a gyermeket elrémítő,
nagy, hófehér pehely helyett.

Milyen mély volt gyerekkorom,
s milyen magos az ifjúság!
A két halál megérte-é? —
kiáltottam a kép felé,
mely ott süttött szobám falán.
Huszonnyolc éves voltál a k k o r,
a képen huszonöt talán,
ünnepélyes ifjú nő,
komolykodó, tűnődő.

Huszonnyolc éves voltál a k k o r,
most ugyanannyi lettem én,
huszonnyolc éve, hogy halott vagy,
anyácska! véres szökevény!

Anyácska, véres áldozat,
a férfikorba nőttem én,
erősen tűz a nap, vakít,
lepke kezeddal ints felém,
hogy jól van így, hogy te tudod,
s hogy nem hiába élek én.

(Huszonnyolc év)

Erről beszél az *Ikrek hava* is. Alapmondanivalója: az édesanya, az ikertestvér és az apa halála. A *Napló a gyerekkorról* elbeszélő formájában nyer most kifejezést az addigi líráját átszötte döbbenet. A versek a lírai megjelenítés módszerével beszélnek, a széppróza azonban maga megjelenítési eszközein túl gyakran közvetlen szavakkal is rávilágít a művész szemléletmódjára. Egy ilyen rávilágító, magyarázó bekezdés; Radnótinak a gyerekkorhoz való viszonyára.

„Én a nyelvemen érzem a gyerekkort — mondta Jean egy éjjel Párizsban —, ízeket érzek, ha úgy hirtelen eszembe jut. S gyakran ízekről jut eszembe. Néha pedig — tette hozzá szégyenlősen — egy-egy nő szagáról. — Én hangokat hallok — válaszoltam —,

néha csak zörejeket, néha dallamot is, sokszor meg egész párbeszédék kezdődnek bennem. És ha valakiről azt hallok, — meghalt . . . a halálról mindig eszembe jut . . .”

A halál és a gyerekkor. A gyerekkor és közelálló halálának sora úgy kísért a lírai és most már prózai sorai között is, mint ahogy József Attila halálát végigkísérte egész pályáján a pubertás idején meghalt „mama” emléke. A gyerekkor és a halál! A gyerekkorban az édesanya, az ikertestvér és az apa halála, a magány; idegenek környezete, a nevelőie; a nevelőánya — akit édesapja haláláig édesanyjának vélt; — a gyám; és végül a hozzá legközelebb álló, vér szerinti hozzátartozó, élő, a rajongásig szeretett féltestvér: Ági. A széppróza költői soraiban — mert Radnóti a szépprózában is költő —, úgy villannak fel a gyerekkori emlékek, mint valami lázalom képei, de ugyanakkor reális megjelenítő erővel; a valóságból megragadott és megjelenített alakok elevenednek meg a mű lapjain.

Radnóti gyerekkorának emlékeihez — az imént idézett mondatok is sejtetik — Proust művének ihletésére, s a francia író módszerével közeledik. Az *Ikrek havának* az emlékezés az anyaga és az emlékezés a módszere is. A gyerekkori valóságot eleveníti meg, de úgy, ahogy az emlékek a gyerek és az ifjúkor egymást követő éveit, s a képzelet sűrítő erejével megformálódtak. Ahogy Radnóti a jelenből a gyerekkorhoz nyúl, a gyermekkor összefonódik írói megjelenítésében a mű fogantatásának jelenével, 1939-cel, valamint a gyerekkor és az egykori jelen között történt eseményekkel. Proust regényéről azt szokták mondani: — nem elbeszélés, hanem emlékezés. — Radnóti Miklós szépprózai alkotása hasonlóan: az 1939-es jelenből, a költő időszerű érzelmvilágából a gyerekkorra emlékezésnek a naplója.

A 30-as évek második felének és a 40-es évek elejének magyar irodalmából regények, novellák és versek sorára emlékezik az irodalomtörténet, amelyek a gyerekkor lelki megrázkódtatásait, dermedtségeit és szorongásait idézik. Ezek az irodalmi művek sajátosan befelé fordul, az élet valóságának tudatosan háttatfordító írások. Radnóti műve is ebben az időszakban jött létre; látszatra mintha kapcsolata is lenne velük. Azonban csak látszatra, illetőleg a kapcsolat nem a lényegre vonatkozik.

Az az írói szemlélet, ami a 30-as évek második felének és a 40-es évek elejének gyerekkorra utaló tematikájú, tipikus regényeit, novelláit és verseit jellemzi, a fasizmus előretörése és az első háborús sikerei idején eligazodásra képtelen polgár gondolkodásmódjának a kifejeződése. Ez az irodalom az elsorvadt csökevényeiben mindmáig élő, úgynevezett „újholdas”-szemléletnek volt a tükröződése. Annak az irodalomnak, amelynek termékei a napfény nélküli életre, a holdvilág félhomályában borzongva sarjadó növényzetre emlékeztetnek. Az „újholdas” irodalom vonásait a mi szavainknál pontosabban jellemezhetjük egy korabeli vers-antológia elé készült tanulmánynak a szavaival. A szavak, amelyeket a vers-antológiát bevezető tanulmányból idézünk, bár a líráról beszélnek, teljességgel vonatkoznak ennek az irányzatnak szellemében fogant regényekre és novellákra is.

Szól arról a tanulmány, hogy ezek a költők visszavonultak az úgynevezett „belső körre”, az önmagáért való líra területére és „csak szemrehányó oldalpillantásai jutottak a maga útját követelő nagy életnek.” Ír arról az antológia bevezetője, hogy az új költők következetesen haladnak az „örök új tartalom felé, a természet és önmaga titkai előtt megdőbbsen emberi lélek ábrázolásához, a tiszta lírához. Már célzások is alig mutatják verseikben, hogy valaha igényelték a világmegváltó szerepet. Az emberekkel érzett szolidaritásuk, a közös halál megdőbbsen élményére korlátozódik.” A továbbiakban az önjellemzés még elrettentőbb vonásokat rajzol: „Család, osztály, nemzet, emberiség, elődök és utódok, ellenségek és barátok egyek a rettenetes végzetben, az elmúlásban”. A következőkben az „újholdas” költők és írók tematikáját jelöli meg a tanulmány: „Hol kereshet hát igazi nagy életet, hősi életet? A gyermekkorban és az álomban.” Majd odébb: „. . . a nemzedék legfiatalabbjai, legigazibb képviselői állítják művük középpontjába a hőskornak az élet igazi élésének felfogott gyerekkort.” — „. . . egyre gyakoribb haláltáncénekek, temető-versek, mint a nemzedék egyik legbensőbb

mondanivalóját visszhangozzák." Végül, miután megállapítja a tanulmány írója, hogy e költők és írók „nemcsak az érzelemnek, hanem a misztikának is újra hitelt szereztek”, szól filozófiai tájékozódásukról; a vitalizmustól az egzisztencializmusig jelölve meg azokat a dekadens irányokat, amelyekkel közvetve, vagy közvetlenül rokonságot tartanak. Hangsúlyozottan hivatkozik Heidegger pesszimizmusára, akinek gondolkozása „a halál misztériumát lázasan faggató költészet legidősebb párhuzama”.

Az önelemzés nyomán így foglalja össze mondanivalóját a tanulmány: „A költőnek ezt az ősi földatát veszi át a magyar líra legújabb nemzedéke; midőn pillanatnyi időszerűségek helyett a kor legégetőbb szükségét fölfedezve, az emberiség új lelki irányulásának problémáját teszi magáévá.” (*Új Magyar Költők*, II. Összeállította: Makkai László. — Budapest, 1937.)

Radnóti Miklósnak semmi köze nem lehetett ehhez az irányzathoz. Nem csak nem volt hozzá köze, hanem eszmeiségéből következően élesen szemben is állt vele. Gondolkozása ugyanúgy szembéállt ezzel az írói törekvéssel, mint személy szerint azokkal az írókkal, költőkkel, akik az antológia bevezetésének elemzése szerint az irányzat „legigazibb” képviselői. Az sem változtat a tényen, hogy ez az antológia, mikor az „újholdasok” felvonulása óhajtott lenni, ugyanakkor egyik első kísérlet volt arra, hogy a kor következőesen baloldali költőit — köztük József Attilát, Radnóti Miklóst és Zelk Zoltánt — körmönfontan kiválasztott verseikkel, s a közreadott versek hamis értelmezésével a maguk irányához igyekeztek kapcsolni. Ma már vitatkozni is fölösleges ezzel az eltulajdonítási kísérlettel, hiszen a kísérletet már többször is belepte a történelem pora. De az ideológia, amire a kísérlet annak idején épült, a felszín alatt él még ma is, és táplálója a felszabadulás előtti írásaiknál is retrográdabb „újholdas” műveknek, költői formákban való „bűvészkedés”-nek.

Az *Ikek havá*-nak és a tematikailag hozzá közel álló, korábban keletkezett Radnóti verseknek mindössze annyi kapcsolata van amazok prózai és lírai írásaival, hogy alapmondanivalója néki is és néki is a gyerekkor emléke. Külsőséges kapcsolat ez; mert — irodalomtörténeti közhely — a téma önmagában nem dönti el a műalkotás irányát, hovatartozását. Sokkal inkább az; milyen világnézettel, milyen nézőpontból, milyen szemlélettel közeledik a témához az író. Hogy amazok milyen nézőpontból, milyen világnézettel nyúltak a gyerekkorhoz, — antológiájuk bevezetéséből idézett szavak után — nem szükséges tovább boncolni. Az ő szemléletük és Radnóti világnézete között a távolság az ég és a föld távolsága! Néhány kérdést mégis érintsünk még, annak illusztrálására, hogy Radnóti szépprózai írása is szerves része a költő egyenesvonalú művészi pályájának, s az *Ikek hava* is kifejezője annak az írói feladatvállalásnak, amelyet ifjúságától haláláig magáénak vall.

A világnézeti ég és föld távolság szembeszökően kifejeződik, hogyha botanikai metszetet készítünk a Radnóti prózából, s rávetítjük a jellemzett, gyerekkorral foglalkozó, vele kortárs írások megfelelő metszetére. Íme: — Míg amazoknál a gyerekkor keresése az eleven étellel való szembefordulás szándékából táplálkozik; a gyerekkor náluk, még a humánus hősiességét is megtagadó írónál, a „hősi élet” egyetlen színtere, az elvetett valóság helyett valami hamis misztérium; addig Radnótinál a gyerekkor, legközelebbi hozzátartozói halálának sora, a költő gyerek- és ifjúkorán végigvonuló valóságos döbbenet, egyéni tragédia. Radnóti prózája ellenkező előjelű írásmű, mint amazokéi. Ők tehetetlen arisztokratizmussal hátat fordítanak az életnek, a valóságnak, s az álom kódébe burkolt gyerekkorhoz fordulnak, Radnóti Miklós pedig ebben a művében leszámol a gyerekkorral, lezárja gyerekkorának korántsem álomszerű, sok gondot, megrázkódtatást előidéző emlékképeit. Az *Ikek havá*-val lezárul művészetében a gyerekkori rém. Lezárul, hiszen már évek óta, attól az esztendőttől, amikor a *Járkálj csak, halálraitélt* című versét megírta (1936), a folyton-folyvást sötétedő, évről évre jobban és jobban fasizálódó világban már ott kísért a gyerekkori rém helyett és állandóan sűrűsödik a maga sorsa fölötti sötétség.

Említettük, hogy az *Ikek hava*, amikor a széppróza eszközeivel lezárja a költő korábbi verseiben kifejezett gyerekkori halál-emlékeket, a maga 1939-es időszéri érzélemvilágából

közeledik a gyerekkorhoz. Más az ő időszerű érzélemvilága, mint amazoké. Egyes vele kortárs írók időtlenül, szinte misztikusan közelednek a gyerekkor világához. Időtlenül, misztikusan, mint francia példaképek: Cocteau vagy Alain Fournier. (Különben ezekről a francia írókról — akiket ők eszményképeiknek tekintettek — Radnótinak nem volt nagy véleménye. Radnóti gyerekkort idéző prózájába viszont állandóan belesüvíti a jelen. 1939 augusztusának végén fejezi be írását. Hogyne süvítene bele a műbe a sötétedő jelen, a még ki nem tört, de már közletről fenyegető háború réme? — „Riasztó újságcímek között jöttem idáig, ma újra Európa sorsa dől el . . .” — írja egy helyt. Majd odébb: „Európa az ismeretlen őserdő, emberevők, fejedelmek tanyája, a bokrok alján kígyók fűtyülnek . . .” Végül: „Falak épülnek körülöttem, városok és országok tűnnek el. Nő a fal s elválaszt az emberektől. Fogoly vagyok. S ha néha azt kiáltja valaki: Európa! mintha azt kiáltaná: Afrika!”

Költő szavai ezek; úgy hangzanak, úgy feszülnek, mint vessorai és ugyanarról beszélnek, amiről költészete: a fasizmus ellen, a háború borzalmai ellen. Kifejezik az idézett mondatok a próza megszületését megelőző és vele kortárs Radnóti világát, de előre is mutatnak, az elkövetkező esztendőekben megalkotandó hatalmas antifasiszta lírája felé. Nem véletlen, hogy az *Ikrek hava*, egyik ugyancsak párizsi reminiscenciájú bekezdésében, midőn Jean és a költő a műfordítás problematikájáról beszélnek, a költő Tibullust idézi, a *Detestatio belli*-t, amit korábban már magyarra fordított:

Mindez a sárány átka, sosem volt háború addig,
míg kopogó fapohár járta a víg lakomán.

A gyerekkori tematikájú francia regényekben és versekben ugyanúgy, mint magyar tanítványaik írásaiban, nagy szerepe van a gyerekkori képzeletnek, — ahogy mondani szokták — a gyerek „hazudozásainak”. Szerepe van ennek Radnóti prózájában is. De nála — amazok freudista illusztráció-számabemenő fejezeteivel ellentétben — a gyerekkori képzelet az első világháború borzalmairól beszél: „Izgalmas gyerekkor volt az, háború vonult, és forradalmak táncoltak körülöttünk”, — olvassuk az *Ikrek hava* első bekezdésének végén. — Ági, a költő féltestvére is a háborús borzalmakról fantáziál, „hazudozik”, az elbeszélésben; egy katonaszökevény kivégzéséről. A gyerekkori naplónak ez a háboruzongató történet a kiindulópontja. Az 1939-es jelen szorongató légkörének tüzetől így válik még szorongatóbbá Radnóti széprójájában a gyerekkor.

Feszülő, izzó búcsúzás ez a mű. Eddig azt mondtuk, hogy a gyerekkori emlékektől búcsúzik a költő, és ugyanakkor lezárja az *Ikrek hava*-val művészi pályájának korábbi szakaszait. Így igaz ez. De búcsúzás az *Ikrek hava* még más egyebektől is. Sokat sejtető és mélyre világító, hogy a gyerekkori naplóban oly sokat szerepel Párizs, mint ez időben született verseiben is. Radnóti a háborút megelőző nyarat a francia fővárosban tölti. Az utolsó párizsi nyár után írja elbeszélését. Búcsúzás ez a mű attól a várostól is, amely a fasizmus szorításában élő költő számára nemegyszer távlatokat, nagy művészi előrendüléseket idézett elő. Lezárás, búcsúzás az *Ikrek hava*, hogy most már csak egy maradjon meg a költő számára, az alkotás szépsége, a remekművek megalkotása.

Az élményvilág, ami mögötte van, ugyanolyan feszítő erejű, mint ami verseit feszíti; a gyerekkorról írt napló általt emelkedik egy színvonalra költészetével, hogy miként a versek, ez sem mutatvány, ez sem bűvészet, hanem szívethasogató valóság.

A teljesség évei

Ahogy a csírában benne foglaltatnak a kifejlődő életnek az elemei, úgy ismerhetők föl a költő kialakulási idejének alkotásaiban későbbi, kiteljesedő műveinek alapvonásai. Radnóti képei, hasonlatai, amelyek kezdetben zsúfoltak, halmozottak, a részletgazdagságot

szolgálták, s nem az egészset, fejlődése során leegyszerűsödnek. A példák sorával illusztrálhatnánk mindezt. Idézem a *Száll a tavasz . . . Előhang az Eclogákhoz* című, 1942-ben keletkezett vers néhány sorát:

Csúszik a jég a folyón, foltosra sötétül a part is,
olvad a hó, a nyulak meg az őzek lábanyomán már
kis pocsológyákban a nap csecsemőnyi sugára lubickol.

Ki ne érezné a harmadik sorban („kis pocsológyákban a nap csecsemőnyi sugára lubickol”) korai képalkotásának letisztult mását?!

Külön tanulmányt lehetne írni Radnóti képeiről. A képek nyomán alapvető elemzést nyújthatnánk költői fejlődéséről. Azonban nemcsak a képeiről; színeiről hasonlóképpen. Kezdetben a színek durvák, darabosak, de a durva, darabos színek fokozatosan a legszebb árnyalásokra képesek. A fejlett költő mindig megfelelő színekkel tudja árnyalni mondani-valóját; a fekete sötétjétől a csillogó ezüstig. Fölismeri a színek meglevenítő erejét, a színekkel plasztikus hatást tud elérni; a színek és a plasztikus ábrázolás összefonódik, a kifejezés érdekében a líra más eszközeivel:

hogy sűt a teste, szemén hogy villan a nyurga mosolygás,
ajkán táncos, okos léptekkel hogy jön a sóhaj,
hogy mozdul, hogy ölel, hogy nézi a holdat az égen!

(Harmadik Ecloga)

Kérdezem: — mi uralkodik e három sorban? — A színekkel egyenértékű mozgás, érzelmet, sűrű hevítettséget magukban hordozó jelzők? Vagy a plaszticitást előidéző kapcsolások? Válaszadás helyett tovább idézek. — Lehet-e tökéletesebben kifejezni az összeomlást, a rothadás mélyén járó fasizmus világában is lángoló költői öntudatot, mint ahogy ő fejezi ki, a *Negyedik Ecloga* utolsó szakaszában:

Ring a gyümölcs, lehull, ha megérik;
elnyugtat majd a mély, emlékekkel teli föld.
De haragod füstje még szálljon az égig,
s az égre írj, ha minden összetört!

Még valamit a színeiről. A *kék* a mi szemünkben a béke színe. Radnóti még nem ismerhette a kék színnek békét jelképező jelentését. De az ő verseiben is úgy jelentkezik a kék, mint velejárója a nyugalomnak, a megnyugvásnak, kifejezője a békés mosolyoknak:

Sötét a bánat kútja s mint a jég,
de tükrén mégis ott borzong az ég
mélységbe hullott életem elé is
így tartja védő két kezét a kék.

(Ha rámfigyelsz . . .)

Bizonyára nem véletlen, hogy festői képei között ismerős festmények színeire és jeleneteire bukkanunk. Egyik versében annak a festőnek a tájait ismerjük fel, akihez mély művészi, baráti, politikai kapcsolatok fűzték. A festő: Dési Huber István:

Vajúdik fõn a hegység a hágók omlanak,
és itt e völgyben is már repednek a falak.
S holnapra tán a szõke tehénkének nem lelnek
a langyos aklot este s kinn bõgnek reggelig,
amíg a gazda mocskos, kis árkokban lapul
s fölötte érthetetlen rend és halál az úr.

(Csodálkozol barátném . . .)

Ki ne érezné itt Dési Huber István színeit, figuráit, festményeinek hangulatát? Ezek a színek, figurák és képek ugyanabból a társadalmi helyzetből formálódtak meg a festőnél, mint a költőnél. Rokon esztétikai nézeteket vallottak mindketten; szép filológiai földat lenne Dési Huber István ez időben írt művészeti cikkeinek elemzése a költő szempontjából is, mivel ez az elemzés csaknem minden esetben Radnóti nézeteire is világosságot vetne. Jól emlékszem, a festő cikkei többnyire a költővel való beszélgetések alapján, megbeszélések nyomán jöttek létre.

A fiatal, a kialakuló Radnótinál néha a valóság- és a könyvélmények szervesen összhangtalanságában születik meg a vers. Fejlett korszakának alkotásaiban egyetlen jelző vagy hasonlat néha több esztendő leszüremlett ízét hordja magában. Egyetlen jelezőjén hasonlatán keresztül leáshatunk emlékeinek, tapasztalatainak, élményeinek a mélyére. A lírai hitelre, a hasonlatba rejtett élményre, — aki kortársa és szemtanúja volt életének — a példák sorát idézhetné. Sokat tudnék szólni egy-egy versének rétegeiről, beszélhetnék arról, milyen élményekből csapódott le egy-egy verssor, sokszor évek múlva jelentkezve képekben, hasonlatokban. 1943-ban írja a háború kitörése előtti utolsó párizsi nyárra emlékezve *Páris* című versét. 1943-ban, négy keserves háborús év után, a közvetlen háború előtti Párizsra emlékezve:

Mint hadsereg vonult a nyár,
port vert az úton és dobolva izzadt,
hús pára szállt utána már
s kétoldalt szerteszét lengett az illat.
Délben még nyár volt s délután esős
homlokkal vendégségbe jött az édes ősz.

Micsoda hadsereg járt emlékezetében, amikor az idézett sorok elsőjét megfogalmazta? A hadsereg a versben már csak egy hasonlat, négy évvel azelőtt azonban több órás élmény volt. A háború kitörése előtti Franciaország hadserege, amelynek dobpergésre masírozó csapatai 1939. július 14-én elvonultak az *Etoile* boltívei alatt. A francia kormány, a francia nép nagy ünnepén felvonultatott különböző csapattestével, a levegőben sivatkozó repülősztagaival, az erdő, a hatalom látszatát keltette. Az élmény és a vers születése közti időben a francia hadsereget Hitler katonái leverték. Akkor, 1939. július 14-én azonban, ott Párizsban, valahol a Champs Elysée közelében, ahol Radnóti Miklós nézte a fölvonulást, benne is az erdő, a Hitler feletti biztos győzelem ígéretét sejtette ez a hadsereg. 1943-ban, amikor a vers megszületik, a július 14-i emlék már szétfoszlott, köddé vált; a francia hadsereg mindössze egy hasonlat maradt, jelképe a nyárból őszebe forduló időnek.

A példa, példa a sok közül. Az érett, a legmagasabb szintre eljutott Radnótinak nincs olyan sora, amelyben ne húzódnék meg az eleven élmény; igen sokszor — mint ebben az esetben is sok éves lerakódásból, emlékezetének vagy költői noteszének mélyéből feltörve; máskor pedig a friss, a napi élmény valóságából. Mai mondanivalójú alkotásaiban tegnapi vagy tegnapelőtti emlékek és színek nyernekséget; a megalkotott vers vegyületekre bontható. A költő realitásokból, reális élményekből merít mindenkor; ilyen realitásokban gyökereznek gyakran jelentéktelennek tetsző jelzői, képei és hasonlatai. A jelzők, a képek és a hasonlatok eleven gyökerekkel táplálkoznak a valóságból.

Radnóti költészetének utolsó periódusa, s különösen az utolsó versek, egyeseket, akik kellő történelmi szemlélet nélkül tekintenek művére, arra csábították, hogy e korszakbeli lírájának egyedül antifasiszta vonásait hangsúlyozzák. Megfogalmazták ezt olyan formán is, hogy pályája utolsó szakaszában, amikor legjelentősebb műveit írja, a szocializmus nem nyer lírájában kifejezést. Utaltam már erre, de szóljunk most részletesebben róla, az anyag összefüggésében is.

Persze nem lehet az ő költészetének ismerői között senki, aki forradalmiságát, szocializmusát, ideológiai fejlettségét ellentmondás nélkülének tartaná, s szinte mai fejlettségünk mértékével óhajtaná mérni. Radnóti Miklós fejlődése, műve, több esetben jelez ideológiai bizonytalanságot, sőt súlyosabb elbizonytalanodást is. Kaffka Margit művészi fejlődését elemző, egyetemi doktori értekezéséről a kommunista kritika úgy írt, hogy — Radnóti dialektikus szemléletre törekedve magyarázza a legnagyobb magyar írónd életművét. — A kritika megállapítása ellenére különös ellentmondások találhatók e tanulmányban. Egy példára utalok: Radnóti nemegyszer idézi — jelentős állásfoglalás volt ez a Horthy korban — a Szovjetunióban élő Lukács Györgyöt. Lukácsnak azonban nem marxista írásaiból idéz, — ezek alig is jutottak el annak idején hozzánk — hanem korai idealista munkáiból. A Kaffka tanulmánynak sok értéke van, a mai kutató is tanulhat belőle, főként stíluselemzést; dialektikus szemléletre törekszik, azonban az egész mű mégiscsak idealista alkotás. Hogyan is juthatott volna el Radnóti — a marxizmus alapvető klasszikusainak ismerete ellenére is — következetesen dialektikus-materialista módszerrel megalkotott irodalomtörténeti megoldáshoz, amikor egyetemi éveink idején mély hatást tettek reá, — de mindnyájunkra — az úgynevezett „szellemtörténeti iskola” — az akkori, elmaradt magyar irodalomtudományban újdonság erejével ható — képviselői: Cysarz, Petersen, Strich, van Tieghem. És a holland Huizinga, akiért később is lelkesedtünk, sőt amikor a Hollandiát megszálló náci fasiszták a velük szembehelyezkedő tudóst internálták, rábírtuk az egyik haladóbb szándékú kiadót, hogy adjon ki gyűjteményt Huizinga tanulmányaiból. A kötetet én válogattam, Radnóti pedig a tanulmányokat németből lefordította. (Huizinga válogatott tanulmányok, Pharos, 1943.)

Radnóti Miklósnak az Ó- és az Újtestamentum ifjúságától kedves olvasmánya volt. A kulturális érdeklődésen túl, a halála előtti esztendőben, a gyötrő egyedüllétben, megfélemlíttetésében, önmérsztő állapotában, — ahogy egy levelében írja — „a megőrült és aljas világban” katolizált. Elhatározását, hogy ne tűnjék egyszerű menedékeresésnek, igyekszik belső indokokkal is megmagyarázni. De hogy mennyire nem hatolt gondolkozásának mélyére a katolikus világnézet, mi sem bizonyítja ezt, mint, hogy költészetében hiába keresnénk a nyomát. Ha mélyen lehatolt volna gondolkozásába a katolicizmus, utolsó verseiben, a halál közvetlen közelében bizonyára felhangzott volna soraiban a vallás hangja. Azonban nem ez hangzott föl. Utolsó alkotásaiból a faszizmus gázságait, a világirodalomban egyedülálló realizmussal leleplező férfi hangja szól felénk.

Nem volt tagja Radnóti az illegális pártnak. Azonban így is áthatja egész életét és művét a marxizmussal, a szocializmussal való összetartozás. Közvetlen és közvetett munkásmozgalmi kapcsolatai, a marxizmus magáévá tett világnézete biztosították számára, hogy helyes szemszögből lásson és eligazodjék nemcsak a felfelé ívelő, forradalmi szakaszokban, hanem a munkásmozgalom átmeneti vereségei; sőt a faszizmus teljes elembertelenedése idején is. Részletezőbb analízis található művében egyéb ellentmondásokat is. Azonban — Koczás Sándor fogalmazta meg legpontosabban ezt — „a legfontosabb kérdésekben szocialista módján látott, érzett és gondolkozott, s mindez költészetében direkt vagy indirekt módon tükröződött... Költészetében található polgári elemek is, de Radnóti már szocialista költő. Ellentmondásai már a szocialista világnézetben belüliek...”

Bizonyos azonban, hogy Radnóti szemei előtt az utolsó években mind sötétebb, mind komorabb képek jelennek meg. A világ elsötétül, kevesbedik szavaiban a derű. De 1941-ben és 42-ben, amikor a Magyar Munkaközösség, a Történelmi Emlékbizottság, Táncsics és Kossuth sírjának megkoszorúzása, az 1942-es március 15-i felvonulás, a Független Színpad előadásai, Hont Ferenc rendezésében a gyűjtőerejű szavalóestek, a Népligetben az átdolgozott, „Duda Gyuri” címen előadott George Dandin és más közvetlen és közvetett politikai akció, mind-mind éreztetik az illegális párt ismét feltörő erejét; Radnóti költészetében a remények újra föllángolnak „az ifjú régi tetőkre...”

Ez időben írt verseiben, most már a legmagasabbra érkezett költő hangján él az ifjúságban magáévá tett, forradalmi világnézetet kifejező líra. Ha elemezzük ennek az időszaknak darabjait, az ellenállást, a függetlenségi mozgalom kifejeződését sorra felismerhetjük bennük. Radnóti szocializmusba vetett hite — ideológiai bizonytalanságok és elbizonytalanodások ellenére — nem szűnt meg a 40-es években sem. Csupán hangszerelése módosult, csupán az áttételeknek kellett a fasizmus szorítója alatt még jobban érvényesülni verseiben. Olyan mértékű áttételekre, jelkép-rendszerre volt ekkor szükség, hogy fokozottan ne a szavak nyílt jelentése, hanem azoknak sejtető ereje emelje magasra a zászlót, amit utolsó pillanatáig a kezében tartott. Mert hiszen ha nem forradalmi vers, micsoda a *Száll a tavasz*. Mi cseng az izgatott pátoszú vers utolsó négy sorában, ha nem fölhívás, mozgósítás?!

Néma gyökér kiabálj, levelek, kiabáljatok éles
hangon, tajtékzó kutya zengj, csapkodd a habot, hal!
rázd a sörényed, ló! bömbölj bika, ríj patak ágya!
ébredj már aluvó!

A vers dátuma 1942. április 11. Mögötte az 1941 óta megindult függetlenségi mozgalom, s közvetlen hátterében 1942 főlemelő harcok március 15.-éje. És ott van a vers mögött — jól emlékszem keletkezésének körülményeire — Bálint Györgynek és feleségének letartóztatása és hadbíróság előtti vád alá helyezésük.

A szorító rendkívül erős volt. Az illegális párt akcióival szemben ott állott a fasizmus teljes készenléte. A szorítóval együttjárt a fasiszta cenzúrának a publikálást mindjobban gúzsakötő rendszere. Radnóti szavaival is illusztrálhatjuk a helyzetet, kiadatlan naplójából idézendő mondatokkal. Trencsényi Waldapfel Imre publikálta e naplórészletet: — A 40-es évek elején gyakran kért a költőtől a Népszava verseket. A versek közlését azonban a cenzúra többnyire megakadályozta. 1943. május 1-re is tervbe volt véve, hogy közöl a Népszava Radnóti verseket. „Három versemből kettőt törölt a cenzúra: — a költő szavai a naplóból — a *Száll a tavasz*-t és a *Téli napsütés*-t. Az *Egyszer csak* maradt...” Kállai Gyula értesíti erről a költőt levélben és biztatja, hogy ne szegje kedvét, küldjön újabb írásaiból. „Újabb írásaimból? — olvassuk a naplóban — A *Negyedik eclogát* írom...”

Szabad szerettem volna lenni mindig
s örök kísérték végig az úton...

Ezt küldjem?”

A költő biztos emberi és költői öntudattal, a viszonyok, a körülmények ellenére ír, alkot nemcsak minden korábbi periódusát felülmúló szinten, hanem a korábbi időszakoknál terjedelmesebb, gazdagabb termést hagyva hátra. Írt, remekműveket alkotott, mint aki verseivel óhajt fellebbezni a jövőhöz; a verseivel akarna a jövő igazságszolgáltatása elé állítani egy elzúllott, rothadt társadalmat.

A versek pontosan vallanak arról, hol állt a költő életének utolsó szakaszában is. De nemcsak a versekkel sorakozott fel a jövő ügyének oldalán. Vértés György írt arról, hogy Radnóti 1941-ben az illegális kommunista párt felkérésére népfrent-vers-antológia szerkesztésével foglalkozott. A fasiszta sajtó-rendeletek ekkor már lehetetlenné tették baloldali folyóiratok kiadását. A „munkásírók” antológiászerű kiadványokkal törték át a szabályokat, s ezeknek az antológiáknak a tanulságait óhajtotta a párt széleskörűben felhasználni, haladó írók antifasiszta írásainak évkönyvjellegű kiadványban való közreadásával. A nyomdaköltségekhez szükséges összeg rendelkezésre állott. Radnóti Miklós tervet dolgozott ki és levélben kereste fel Kner Imrét, hogy adja ki a kötetet, aki azonban — mint más kiadó sem — nem vállalta a kockázatot. (Az antológia-tervezetnek egy része fennmaradt, s feldolgozása, értékelése még az irodalomtörténetre vár.)

Radnóti hovatarozásáról vallanak utolsó esztendejének hatalmas hazafias versei, a magyar hazafias költészetnek e legnagyobb alkotásai közé tartozó darabjai is. A fasizmus utolsó esztendeinek szörnyű ellentmondásai közepette patrióta verseket ír. — Ellentmondásnak tetszhetik ez! — Hiszen az a költő írta ezeket a verseket, aki hajthatatlanul előre tekint ugyan, s appellál a jövő fiatal korokhoz, de egyéni életét már a szó szoros értelmében feladta. Az a költő alkotja meg líránk legszebb alkotásai közé tartozó hazafias verseket, akit a hivatalos Magyarország kitagadott s aki korának egyetlen irodalmi mozgalmával sem tudott azonosulni. Szörnyű ellentmondások sorozata ez. De ezekből az ellentmondásokból jöttek létre az ő hazafias versei. Mondjuk meg végre, Radnóti egyedül azért lehetett patrióta, mert szocialista talajon állott, ellentétben azokkal, akik biztos fogódzó híján elveszítették ekkor a lábuk alól a talajt és ki ilyen, ki olyan előjelű nacionalizmus zászlaja alá szegődött.

A késői Radnóti patrióta alkotásai, élén a *Nem tudhatom*-mal, felszabadulás előtti irodalmunkban a szocialista gondolat diadalai közé tartoznak. Alapjában ugyanolyan gyökereűek ezek a versek, mint a József Attila utolsó periódusának népfront politikát hirdető hazafias költeményei. József Attilának ezeket a verseit annak idején értetlenség fogadta balról. Mondjuk meg, akadnak manapság, akik értetlenül állnak Radnótinak e magatartásával szemben a kozmopolitizmus oldaláról. Az is hozzátartozik a kérdéshez, — miként József Attilával történt korábban, — voltak Radnóti kortársai között is, akik ugyancsak értetlenül tekintettek ezekre az alkotásokra. A hazaszeretetet hazug vásárra dobta a fasizmus, s ennek következtében is, nem volt egyszerű dolog megérteni, feloldódni abban a hazaszeretben, amely internacionalista szemléleten alapult, amelyet Radnóti esetében, a költő egyéni tragédiája csak mélyebbé, — patetikus szóval tudok csupán élni — fenségesebbé tett.

Személyes emlékek gyülekeznek ismét a tollam hegyén . . . 1944 januárjának harmadik hetében történt. (Eligazitóm az időben a versnek, a *Nem tudhatom* . . .-nak keletkezési, illetőleg befejezési dátuma: 1944. január 17.) Kora délután, ketten voltunk a költőnél, a Pozsonyi úti egy szobás lakásban, Major Tamás meg én. Major az egyik karosszékben ült, hosszú lábait keresztbe rakva. Én az ablaknál álltam s bámultam a Dunára, a Margit-hídra. Kevés szót ejtettünk. Gondolkozásunkon eluralkodott az utcákat betöltő fasiszta csizmák teremtette, nyomasztó sötétség. Bennem — *a legyen vége már bármi áron* — gondolkozás honolt, s mint kiderült, Major Tamásban valami hasonló. Radnóti a könyvekkel telezsúfolt íróasztalánál állt. Kettőnkkel ellentétben, s eltérően a maga ezidőbeli lelkiállapotától is, szokatlanul eleven, szinte vidám volt. Mint kiderült, az alkotás öröme hevítette, táplálta kedvét, hangulatát. Hosszú készülődés után felolvasta a nemrégben befejezett *Nem tudhatom* . . .-ot. A szavakra persze nem emlékszem, amelyekkel reagáltunk a költeményre. De a légkör, ami annak idején kialakult körülöttünk, szinte körülvesz újra. Míg Radnóti — jellegzetes verselődásával — pontosan hangsúlyozta a ritmust, így emelve ki a mondanivalót, mi többször is egymásra pillantottunk, értetlen tekintettel. A vers humanista, patrióta mondanivalójával kapcsolatos, türelmetlen egyetnemértésünket nyíltan, szavakkal is kifejezésre hoztuk. Radnóti vitába szállt velünk, érvekkel, világos logikával. Azonban az élő, vitázó költő érvei akkor nem győzték meg egyikünket sem.

Lapozgatom a költő utolsó esztendejében keletkezett alkotásait. Megállok a *Nem tudhatom* . . . után fél esztendővel, már Jugoszláviában, a hegyek között, a Lager Heidemanban írt *Hetedik eclogá*-nál: „Fekszem a deszkán, férgek közt fogoly állat, a bolhák/ostroma meg-megújul . . .” Az egyik szakasz kezdet így festi a láger világát. Egy másik pedig: „Ékezetek nélkül, csak sort sor alá tapogatva), úgy írom itt a homályban a verset, mint ahogy élek /vaksin, hernyóként araszolgtatván a papíron/; zseblámpát, könyvet, mindent elvettek a Lager/őrei s posta se jön . . .” És mégsem ezek a sorok uralkodnak a versben, hanem azok, amelyek a kezdeti intonációt teremtik meg; ezekből a sorokból ugyanolyan fenséges patriotizmus, ugyanolyan hősiesség árad, mint a *Nem tudhatom* . . .-ból:

Látod-e, esteledik s a szögesdróttal beszegett, vad
 tölgykerítés, barakk oly lebegő, felszívja az este.
 Rabságunk keretét elereszti a lassú tekintet
 és csak az ész, csak az ész, az tudja, a drót feszülését.
 Látod-e drága, a képzelet itt, az is így szabadul csak,
 megtörtetett testünket az álom, a szép szabadító
 oldja fel és a fogolytábor hazaindul ilyenkor.
 Rongyosan és kopaszon, horkolva repülnek a foglyok,
 Szerbia vak tetejéről bűvó otthoni tájra.
 Bűvó otthoni táj! Ó, meg van-e még az az otthon?
 Bomba sem érte talán? s *van*, mint amikor bevonultunk?
 És aki jobbra nyöszörg, aki balra hever, hazatér-e?
 Mondd, van-e ott haza még, ahol értik e hexametert is?

A *Nem tudhatom . . .*, a *Hetedik ecloga* és a hazáról valló más Radnóti vers és versrészlet kapcsán nem kérdésként, inkább állításként fogalmazom: — Vajon nem az internacionalista hazafiság világában emelkedik-e legmagasabbra Radnóti utolsó hat esztendejének költészete?! — Kínálva kínálkozik a kiemelés, s a kiemelés nyomán következnek a további, állító kérdés-feltevés: — A fasizmus végső elaljasodása idején lehetséges-volt-e mélysegebb és ugyanakkor magasabbrendű emberi magatartás annál, ami ezekben a költeményekben kifejezésre jut? Elképzelhető-e a következetességnek, a világosan látásnak és az erkölcsi tisztaságnak magasabb foka és összhangja azzal a művészi tökélyvel, ami ezeknek az alkotásoknak sajátja?! — A válasz nem lehet más: — nem!

És mégis úgy vélem, az elkülönítő kiemeléssel egyszerűsített képet rajzolnánk a költő utolsó korszakának egészéről. Hiszen e töretlen remekeket létrehozó periódusnak minden egyes alkotása ugyanannak az olvasztókemencének az izzásában jött létre — s legnagyobb-részt nem alacsonyabb szinten —, mint a patrióta versek. Ugyanolyan hősiesség hatja át az egészet, miként a hazafias költeményeket; és a ciklus egészén, a *Tajtékos ég* több mint hetven versén — abban a korban, midőn az értelmet elveszítette rothadás az úr — a költő ahogy egész pályája során, de most már klasszikus művészi fokon, az értelem szavára hallgat, s ez tölti be gondolkozását:

És mégse hagyj el karcsu Ész!
 ne éljek esztelen.
 Ne hagyj el meggyalázott,
 édes Értelem.
 Ne hagyj el, hadd haljak merész
 és tiszta, szép halált,
 akár az Etna kráterébe hulló
 mosolygó Empedoklész!

A vers, amelyből a két szakaszt idézzük (*Talán . . .*) 1940-es dátumot visel. A „meggyalázott, édes Értelem” nem hagyta el Radnóti Miklóst halála pillanatáig. Vezette és eligazította, hivatkozik reá verseiben, de hivatkozás nélkül is áthatja alkotásait; győzelmében — a reánehazódó egyéni tragédia ellenére — fenntartás nélkül bízott és harcolt érte.

*

Radnóti Miklós utolsó időszakának olvasója a nagy drámák megrázó konfliktusának és ugyanakkor a tragikus konfliktus hősi emberséggel átszőtt feloldódásának tanúja. Az alapvető konfliktus: *a maga erőszakos halálának tudata*. Ez az, ami megmásíthatatlan súllyal, nyomasztóan nehezedik gondolkozására. És az alapvető konfliktust feloldó erő: *a nép jövőjében való hit és az értelem való harc*. Ennek nyomában áramlik felénk a nagy tragédiák

megtisztult és megtisztító atmoszférája. Olyan konfliktus és olyan feloldódás játszódik le az ő belső világában, melyhez hasonlóat mindaddig csupán a legnagyobb tragédia-írók egyiké-másika volt képes kiragadni és tipizálni az életből. Ha keresem a hasonlóságot a költészetén végighúzódo tragédiához — rövid gondolkozás nyomán kiderül — sem a klasszikus spanyol, sem a shakespeare-i angol drámát átszővő tragikum nem közelíthető az övéhez; más összetételű és más irányulását mind a kettő. Radnóti tragikuma az antik görög drámák egyikének-másikának világával tart rokonságot. — Nem véletlen, hogy utolsó idejében oly közel érezte magához a görög irodalmat; hiszen az irodalmi vonzalmak sem pusztán véletlenek, hanem belső okokat árulnak el. — Igen, a görög tragédiák egyik típusának atmoszférájával tart rokonságot a magyar költő gondolkozásában lejátszódó és költészetében kifejeződő világ; a görög drámának azokkal az alkotásaival, melyekben a hős elvész ugyan, de a város megmenekül, a város győzedelmeskedik.

Габор Толнаи
MIKLÓSH RADNÓTI
(1909—1944)

Самый молодой поэт-классик истории венгерской литературы — это он. Ему было всего тридцать пять лет, когда убили его в начале ноября 1944 г. во время окончательной подлости фашизма в окрестностях с. Абда около города Дьёр.

Его поэзия — как у большинстве его венгерских современников — открывается подвлиянием сюрреализма. В первых стихах избегает последовательно связанные формы стихов, пишет без исключения свободные стихи. По середине тридцатых годов созревает его поэзия на основании начальных экспериментов и исканий, после этого резким подниманием он поднимается среди лириков выдающихся в то время. Раднóти в юности, ему еще даже не было двадцати лет, когда он познакомился с идеологией марксизма, и произведения — с некоторыми противоречиями — до момента смерти выражают мировоззрение рабочего класса. Наряду с великим пролетарско-революционным поэтом Аттила Йожеф, это он, который выражал еще перед освобождением дальше последовательно на самом высоком поэтическом уровне мир социализма. А также вместе Аттилой Йожеф его поэзия символизирует самую прекрасную достойную подражания традицию.

В первых этапах своей деятельности он пишет открытые, революционные стихи. Во время укрепления фашизма, он принужден обратиться к терминологии эзопского языка, но он и тогда же находит возможность дать услышать свои слова в связи со всей бесчеловечностью происходящей в Венгрии и на свете. Он также реагирует на преступление ку-клукс-клана, как и на агрессию японцев против Китая, и это стихотворение, которое он писал в время испанской войны (Испания, Испания!) считается в мировой литературы одним из самых прекрасных произведений о борьбе испанского народа. В время успехов фашизма его поэзия развивается на самую высокую. Эти произведения являются огромными реалистическими отражениями в классически созревших формах подлостей фашизма. Эти образцовые произведения Раднóти изображают посредством лирики, а то же время отдают на суд будущего опустившееся гнилое общество. Они показывают вперед по направлению будущего, нашего настоящего, но не только тем, что критикуют фашизма, но в то же время сильно символическими словами поощряют на борьбу и оно являются выразителями социалистического патриотизма.

Миклош Раднóти своими лирическими произведениями стал классической фигурой венгерской поэзии. Но он писал и этюды, которые принадлежат к прочным ценностям марксистической критики перед освобождением. Он оставил в наследие чрезвычайно знаменительный беллетристический рассказ. Это поэтические художественные переводы, которые содержат в себе большое количество стихов античной греческой и римской лирики и самых крупных современников мировой литературы, относятся к числу классических произведений наших художественных переводов.